

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 6-7
JUN - JUILLET
1930
PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈՒԸԿԱՆ ԴՈՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ՆԱՀԱՆՋՐ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Հետզհետե՛ք բացուում է գաղտնիքը այն ահաբեկի դրամայի, որ, «Համատարած կոլեկտիվիզացում» անուն տակ, խաղացւեց Ս. Հ. Միլոթեան ընդարձակ տարածութիւնների վրա՝ կամ չատկայից մինչեւ Պետրոգրադ եւ Սպիտակ ծովից մինչեւ Արաքս:

Չնայած 7-8 ամիսներ են անցել ինչ միջնադարեան ճորտութիւնը, այս նորադոյն անուն տակ, վերակենդանացել է աշխարհի մի վեցերորդ մասի վրա՝ նրա արձագանքները միայն վերջին երեք ամիսներին հասան արտասասանման: Որովհետեւ, բոլշևիկեան ցենզուրայի բարբերում, այն ժամանակ, երբ ինք. Հանրապետութիւն. Միլոթեան բազմամիլիոն գիւղացիութիւնը մրկահար ծովի պէս փոթորկուում էր «Համատարած կոլեկտիվիզացում» կոչւած աղէտից՝ մենք բոլշևիկեան թերթերում կա՛մ Չինաստանի ու Հնդկաստանի «պրոլետարական» յեղափոխութեան յերիւրանքներն էինք կարդում եւ կա՛մ բոլշևիկեան սնամէջ Փրազնոլոգիայով պճնազարգաւծ, հաղորդագրութիւններ այն մասին, թէ ի՛նչ «խանդավառութեամբ» գիւղացիները վազում են դէպի հաւաքական տնտեսութիւնները, թէ ի՛նչ հրակայական աշխատանքներ են կատարուում հաւաքական տնտեսութիւնները կազմակերպելու համար, թէ, հողազործութեան մէջ այս նոր «յեղափոխութիւնը» կատարելով, բոլշևիկով մեզ ինչքա՛ն է ծօտեցրել ընկերավարութեան յաղթանակին եւն եւն...:

Բայց ահա, համատարած կոլեկտիվիզացման այս թո՛հ ու բո՛հի մէջ, հարանեկան խնջոյք նետած ումբի պէս, պայթում է Ստալինի ծանօթ յօդւածը կոլեկտիվիզացման «քեալլազեզուութիւնները» եւ վայրագութիւնների դէմ, մի յօդւած, որով բոլշևիկ ղեկատարը առաջին անգամ բանում է ծայրը այն թանձր վարագոյրի, որի յետեւը կատարուում էր մեր դարաշրջանի ամենամեծ ողբերգութիւններից մէկը:

Ստալինի այս յօդւածից յետոյ, խորհրդային թերթերը, չնայաբհիկ կապկու-

թեամբ, սկսեցին խարանել համատարած կոլեկտիվիզացման յիմարութիւնները՝ բոլշևիկեան տմարդութեամբ սրանց մեղքը բարդելով կոմունիստական կուսակցութեան տեղական կազմակերպութիւններին, գիւղական բջիջների եւ մթեղային գործիչների վրա, որոնք, իբր թէ, կուսակցութեան դժած ուղիից շեղւելու հետեւանքով է, որ ընկել են այդ յիմարութիւնների մէջ: Մի ապշեցուցիչ անպատկառութեամբ, այդ թերթերը մոռացութեան էին տալիս, որ բոլշևիկեան ղեկատարային մէջ տերեւն անգամ չի կարող տեղից շարժւել, առանց կենտրոնի հրահանգի, ուր մնաց թէ ստորադաս կազմակերպութիւններն ու գործիչները... Եւ ինչո՞ւ չպիտի մոռացութեան տային. ո՞վ կարող էր նրանց մեղադրանքների դէմ ծպտուն հանել. ո՞վ կը համարձակէր, չարաղէտ «Համատարածի» իսկապատասխանատուներին երեւան բերելու համար, մէջբերումներ անել կոմ. կուսակցութեան Կ. Կոմիտէի բանաձեւերից կամ Ստալինի հրահանգներից եւ կամ նոյնիսկ խորհրդային թերթերից, որոնք, դեռ. մի քանի շաբաթ առաջ, լորձնաշուրթին ներբողներ էին կարդում համատարած կոլեկտիվիզացման սրբաշու վերելքին...:

Ստալինի յօդւածին յաջորդեց եւ Կ. Կոմիտէի նահանջը՝ կոլեկտիվիզացման ճակատի դրեթէ բոլոր ղեիբերից: Գիւղացիներին ազատութիւն տրեց դուրս գալ հաւաքական տնտեսութիւններից, եթէ չեն ցանկանում նրանց մէջ մնալ, երկրագործական տուրքերից շատերը վերացւեցին, մասնաւոր տնտեսութիւնների համար պետական օժանդակութեան յայտարարութիւններ եղան, եւ, ի լրումն այս ամենի, գիւղական «կուլակներին» կամ ունեւորներին վերադարձրին նրանցից յափշտակած ստացւածքը — բաց մթերքներից, անասուններից եւ այլ այս կարգի ապրանքներից, որոնք արդէն յափեւել էին...:

Այս գլխակորոյս նահանջը կուսակցութեան հիմնական դժից, կամ ստալինեան նախկին ղեիբերից՝ անխուսափելի հարկադրանքի

նշաններ էին կրում իրենց վրա: Ամենքի համար պարզ էր, որ ինչ որ բաներ էին տեղի ունենում Ս. Հ. Միութեան մէջ, որոնք խուճապի էին մատնել բոլշեւիկներին: Բայց թէ ի՞նչ բաներ էին սրանք՝ հաստատապէս ոչ ոք չգիտէր:

Շուտով, սակայն, Կոմունիստական Կուսակցութեան պայտօնական հաղորդագրութիւնների եւ ղեկավար անձանց զեկուցումների մէջ երեւան եկան, կարմիր զօրքի տրամադրութիւնների եւ գիւղացիական խողովութիւնների մասին, խուլ ակնարկներ, որոնք կարող էին բանալի դառնալ նահանջի առեղծւածը լուծելու համար: Եւ մինչդեռ արտասահմանեան հրապարակագիրները այս դործով էին զբաղւած, վրա հասան Ս. Հ. Միութեան գանձարանի վայրերից գաղտնի ճանապարհներով ուղարկւած հաղորդագրութիւնները եւ առաջին հերթին Հայաստանից եկած նամակները, որոնք բաւականաչափ լոյս են սփռում վերջին ամիսների իրադարձութիւնների վրա:

Մեր տեղեկութիւնները գեւեալ եւս լրիւ չեն որովհետեւ Հայաստանի գիւղերն ու քաղաքներն, մի քանի ամսից ի վեր, այնքան են կտրւած միմիանցից, որ մի վայրում տեղի ունեցած զէպերը չա՛տ մեծ դժարութեամբ են ուրիշ վայրերի սեփականութիւն դառնում: Սակայն, եւ այնպէս նրանք որոշ գաղափար են տալիս այն արձարկութիւնների մասին, որոնց ենթարկւել են մեր երկիրն ու ժողովուրդը վերջին ամիսների ընթացքին:

Ըստ այդ հաղորդագրութիւնների, ներկայ զէպերում մենք գործ ունենք ոչ թէ բոլշեւիկների հերթական յիմարութիւններից մէկի հետ — յիմարութիւններ, որոնցով լիքն է նրանց ընկերավարական փորձերի տասներկուամեայ պատմութիւնը — այլ մի իսկական ռեփրի հետ, որին գո՛ւ է գնացել մեր երկրի բովանդակ ազգաբնակչութեան 80%-ը կազմող գիւղացիութիւնը: Այս ոճիրը հետեւեալ զորւազենքն ունի: —

Համամիութենական Կոմկուսի Կ. Կոմիտէի հրամանով կամ, որ նոյնն է, Ստալինի կարգադրութեամբ, ձեռնարկւում է գիւղական տնտեսութիւնների կոլեկտիւացումը, ինչպէս Ս. Հ. Միութեան բոլոր մասերում, նոյնպէս եւ Հայաստանում:

Սկզբում աշխատում են Համոզել գիւղացիներին, որ կամովին մտնեն հաւաքական տնտեսութիւնների մէջ՝ իրենց անձով, գոյքով եւ ստացածքով: Սակայն, երբ տեսնում են, որ մեր գիւղացիները հրաժարում են ընդատալ զնալ բոլշեւիկեան առաջարկներին՝ իշխանութիւնը որոշում է բռնի միջոցներով խորտակել նրանց ընդդիմութիւնը:

Այս բռնի միջոցները, որոնք տարածւում են կօպիւրատիւններից արտաքուսելու սպառնալիքից մինչեւ ամբողջ ստացւածքի բռնա-

զրուումը, բանտը, աքսորը եւ մինչեւ անգամ գաղտնի գեղակահարութիւնները՝ կատարեալ սարսափի են մատնում գիւղացիներին:

Տեսնելով որ ճար չկայ խոյս տալու այս պատուհասից, վերջիններս փորձում են ծախել իրենց մթերքները, շարժական գոյքը եւ մանաւանդ անասունները, որպէսզի ինչքան կարելի է փոքր միջոցներով մտնեն հաւաքական տնտեսութիւնների մէջ եւ փոքր կորուստով ազատեն այս փորձանքից: Բայց որովհետեւ ամենքն էին ուզում ծախել իրենց գոյքերն ու անասունները, իսկ գնելու համար ոչ ոք հրապարակ չէր բալիս՝ գիւղացիները գիմում են մի տնաքանդ միջոցի. նրանք սկսում են անխնայ վատնել եւ փչացնել իրենց արդար քրտինքի արգիւնը եւ, մասնաւորապէս մորթոտել իրենց անասունները, որպէսզի նրանք «չան փայ» չդառնան: Այսպիսով, մի քանի շաբաթեայ ընթացքին, Հայաստանը կորչնում է իր անասունների կէսից աւելին, եւ անասնապահութիւնը, որ մեր ժողովրդական տնտեսութեան հիմնական շղերից մէկն էր հանդիսանում, երկա՛ր տարիների համար գօսանում է...

Ահա այս ձեւով, համատարած կոլեկտիւացումը «յաղթանակում է» Հայաստանում: Յաղթանակում է հազարաւոր մարդկանց ձերբակալութեան եւ աքսորի, բազմաթիւ տնտեսութիւնների քայքայման եւ հսկայական հարստութիւնների փչացման գնով:

Համատարած կոլեկտիւացումին զուգահեռաբար, առաջ էր տարւում, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս եւ Հայաստանում, այսպէս կոչւած, «կուլակները» կամ ունեւոր գիւղացիների ոչնչացումը: Ով ծանօթ է հայ գիւղացիների տնտեսական դրութեանը, գիտէ անշուշտ, որ համաշխարհային պատերազմից առաջ էլ, ունեւոր հայ գիւղացին եւրոպական միջակօրեայից ցածր վիճակ ունէր. իսկ համաշխարհային պատերազմի եւ բոլշեւիկեան ընդդիմի առաջ բերած քարուքանդից յետոյ, երբ ժողովրդական տնտեսութեան եւ անհատական բարեկեցութեան չափանիշները առնւազն 50%-ով ընկած են՝ ունեւորի կամ «կուլակի» կարգն են դասւում մեր այն գիւղացիները, որոնք սակաւահողութիւնից շատապակով հանդերձ՝ 3—4 խոշոր անասուն եւ մի քանի տասնեակ ոչխար—այծ ունեն: Եւ պէտք է նկատել, որ այսպիսիները «կուլակ» են յայտարարւում անգամ այն պարագային, երբ նրանց ունեցւածքի մէջ հասագործւած քրտինքի հետք իսկ չկայ: — Բաւական է, որ նրանք օրւայ հացի կարօտ չեն եւ կիսամերկ չեն չըլում: Որովհետեւ, խորհրդային կարգերում, մարդապայել ապրելն ինքնին յանցանք է բոլրք ոչկոմունիստների համար...

Պիւղացիական այս համեմատարար բարեկեցիկ սարբի գէմ, պաշտօնական ձեւակեր-

պութեամբ, սկզբում դասակարգային պայքար էր միայն յայտարարւած: Բայց, ինչպէս ամէն բան, այնպէս եւ այս «դասակարգային պայքարը» բոլշեւիկին բռնագետնութեան տակ շուտով ալստերոյն եւ դարձաւ Ֆիլիքեական ոչընչացում: Նրանց ամբողջ ունեցած—չունեցածը թալանում էին եւ կանանցով, երեխաներով քամու բերանը տալիս: Արգելւած էր, այս բանի բուն իմաստով, ընչազուրկներին ընդունել գիւղական կոլեկտիւներին մէջ, որովհետեւ բոլշեւիկեան տղայամտութիւնը դասակարգային պայքարի իմաստը դասակարգային տարբերութիւնները ջնջելու մէջ չէ տեսնում, այլ դասակարգային վրէժխնդրութեան մէջ: Խըստու առարկւած էր, որ համագիւղացիները, եւ մինչեւ իսկ ազգականները, ապաստարան կամ մի կտոր հաց տան այս թշուառներին: Եւ սըրտացաւ մարդկանց բոլոր հարցումներին, թէ նրանք ի՞նչ պէտք է լինեն կամ ո՞ւր պէտք է գնան՝ անաղորոյն իշխանատուները մի պատասխան էին տալիս. «Ինչ ուզում են լինեն, ուր ուզում են գնան»...

Այս գորհուրեւի բարբարոսութիւնը, որ թուրքահայկական տարադուրութեան դժուրակ օրերն էր յիշեցնում, լրացրեց զանուութեան բաժակի վերջին կաթիլը եւ ժողովուրդը, ոչ մի ուրիշ միջոց չգտնելով խօսք հասկացնելու իր մեծ ու պատիկ դահիճներին՝ դէնքի դիմեց: Ապստամբութիւնը ծայր տուց Բէօյիւք-Վէդիի շրջանից, որ գերագնացօրէն թուրքերով է բնակեցւած:

Հայ բոլշեւիկները նախապէս որոշած էին Հայաստանի թուրք գիւղացիներին գերծ կացուցանել ճանատարած կոլեկտիւացումի աղէտից, որպէսզի մի աւելորդ անգամ եւս աւերթ ունենային պարծենալու, թէ, իրենց իշխանութեան տակ, թուրքերն աւելի՛ բախտաւոր վիճակ ունեն քան հայերը: Սակայն, նրանց թալանիական բնագոյնն աւելի՛ զօրեղ դուրս եկան քան «քաղաքական» նկատումները, մանաւանդ, որ Հայաստանի ունեւոր թուրք գիւղացի անհամեմատ աւելի ճարպուտ է քան թէ հայ գիւղացին:

Բէօիւք-Վէդիցիներին ապստամբութիւնը աղբանշան հանդիսացաւ այն հաղարուոր հայ փախստականների համար, որոնք, բանտի ու աքսորի տալիսանքներին չենթարկւելու համար, լեռներն էին ապաստանել կամ թագնել գիւղերում ու քաղաքներում: Սրանք էլ, մոռացութեան տալով անցեալի թշնամութիւնները, միացան թուրքերին, եւ այսպիսով կարծմեց բաւական պատկառելի մի ոյժ, որ մի շարք կոլեկտիւում խայտառակ պարտութեան մասունց բոլշեւիկներին:

Առաջին յաջողութիւնների ազդեցութեամբ, ապստամբական շարժումը տարածեց դէպի Դարալագեաղի, Նոր-Բայազետի, Ղազախի, Ղարաքիլիսէի եւ Լոռիի շրջանները:

Կառավարութիւնը չվստահելով, թէ ժողովրդի ծոցից ելած հայ «կարմիր» դիւնորները դէնք կը բարձրացնեն իրենց թալանւած հայրերի ու եղբայրների դէմ — եւ յետագայ դէպքերը ցոյց տին, որ նա իրաւունք ունէր չվստահելու — կոմունիստներէր մարտական խմբեր կազմակերպեց, եւ Չեկայի ոստիկաններին միացնելով՝ նետեց կուր դաշտը: Սակայն, խաղաղ, հլու—հնազանդ ժողովրդի հանդէպ առիւծ կտրող այս քաջերը գրեթէ ամէն տեղ կորաքամակ փախուստ տւին ժողովրդական դիւնւած ուժերի առաջ:

Ուռնապա: ար հայ բոլշեւիկների վերջին յոյսը ուսուսկան աւինն էր: Այդ աւինների ուղեկցութեամբ էին նրանք Հայաստան եկել իրենց լուծը հայ ժողովրդի շնքին դնելու համար: Այդ աւիններն էին նրանց փրկողը հայ ժողովրդի ցատումից՝ Փետրուարեան արիստամբութեան օրերին: Այժմ էլ այդ աւինները միայն կարող էին հասնել հայ բոլշեւիկների օրհասին:

Եւ հասան:

Ապստամբական ուժերը, գրեթէ ամբողջ Դարալագեաղը բոլշեւիկներից մաքրելուց յետոյ, պատրաստուած էին Քեչիշեբանդի վրայ յարձակւելու՝ բոլշեւիկեան այդ վերջին բունն էլ քամուն տալու համար՝ երբ յանկարծ նրանք իրենց առաջ ցցւած տեսան ուսուսկան կարմիր դիւնորներին:

Սրանց յաղթահարելը արդէն վեր էր ապրստամբների ուժերից: Ուստի նրանք, թողնելով գրաւած գիւղերը, մասամբ քաշւեցին լեռները, և մասամբ էլ ցրւեցին դէպի զանազան կողմեր:

Սրանք եւ վերջին ամիսների իրադարձութիւնները մեր դժբախտ երկրում, եւ այս իրադարձութիւնների ազդեցութեամբ է, որ բոլշեւիկները, ինչպէս Փետրուարեան ապստամբութեան յաջորդ օրը, նոյնպէս եւ այսօր, ահարեկւած նահանջում են իրենց ինկազարութիւններից:

Եւ ոչ միայն նահանջում, այլ եւ «ինքնաքննադատութեան» կամ ինքնամտրակման կարգով, ծաղր ու ծանուկի են ենթարկում դեռ եւս մի քանի շարաթ առաջ այնքա՛ն ներքողւած «յաղթանակները» գիւղական տնտեսութիւնների կոլեկտիւացման «ճակատում»: Եւ ոչ միայն ծաղր ու ծանուկի ենթարկում, այլ եւ ձեւացնում են, թէ պատժում են այդ «յաղթանակների» հերոսներին, որպէսզի մեղմացնեն մեր գիւղական զանգուածների ցատումը, գրաւեն նրանց վստահութիւնը եւ դէթ բարոյայպէս դիւնաթափ անեն:

Այս փաստն ինքնին բաւական է Հայաստանի վերջին իրադարձութիւնների քաղաքական արժէքը չափելու համար: Բայց այդ իրադարձութիւնների մէջ մեզ համար խիստ հրահանգիչ այլ փաստեր եւս կան:

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ոսօքս վերաբերում է արտասահմանեան հայ երիտասարդութիւնը մեր կուսակցական շարքերում կազմակերպելու խնդրին: Սահմանափակում եմ նիւթս արտասահմանով, որովհետեւ Երկրի երիտասարդութեան կազմակերպումը բացառիկ պայմաններէ մէջ է գտնուում և առանձին կարգով պէտք է քննութեան նիւթ դառնայ:

Այս խնդրի հանդէպ մեր մարմիններէջ շատերի անհոգութիւնը խիստ մտահոգիչ հանգամանք ունի: Հայ երիտասարդութիւնը յամառօրէն բախում է Դաշնակցութեան դռները, բայց մենք նրան ուշադրութիւն չենք դարձնում, մինչև որ այս կամ այն երիտասարդը, օրինական բոլոր ձևականութիւնները պահելով, դրաւոր դիմում չկատարէ մեր շարքերի մէջ մտնելու համար:

Հանրային հետաքրքրութեան բարձունքներից վաղուց է իջել Քաջազնունիի գիրքը Դաշնակցութեան անելիքի կամ շանելիքի մասին: Սակայն, արժէ որ երբեմն-երբեմն թղթատենք այդ գիրքը՝ հեղինակի պրոգնոզները իրականութեան տեսանկիւնի վրա չափելու համար:

Այսօր, մեզ զբաղեցնող հարցի տեսակէտից, արժէ առանձնապէս վերլուծել Քաջազնունիի արտայայտութիւնները հայ երիտասարդութեան և Դաշնակցութեան փոխյարաբերութեան մասին:—

«Երիտասարդութիւնը, նոր սերունդը — ասում է Քաջազնունին — մեզ հետ չէ այլ ևս, ինչպէս էր 20—25 տարի առաջ: Թարմ, ոգևորութիւնով ու հաւատով վրուժեր չեն զալիս շատացնելու մեր շարքերը, փոխարինելու յոգեածներին, ինքնամասնաշուքիւնն ու հաւատը կորցրածներին: Ընդհակառակը՝ փախչում են մեզնից, լքում են կուսակցութիւնը», ևն:

Կը ցանկանայինք իմանալ, թէ ի՞նչ կը մտածէր Քաջազնունին, եթէ այսօր, իր գրքի հրատարակութիւնից վեց տարի անց, դիտել հայ երիտասարդութեան վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւնը այստեղ, արտասահմանում, ուր այդ երիտասարդութիւնը ի վիճակի է, ազատ և անկաշկանդ օկերպով, դիրք ճշտելու հանդէպ որեւէ կուսակցութեան: Կուզէի՞նք իմանալ, թէ ի՞նչ կը զգար նա, երբ տեսնէր, որ Դաշնակցութեան նախածեռնութեամբ կամ աջակցութեամբ կատարող բոլոր ձեռնարկները, գրեթէ առանց բացառութեան, իրենց շուրջն են համախմբում հայ երիտասարդներին այնպիսի բազմութիւններով, որոնք մեզ յիշեցնում են 1900—1907 թւականները Ռուսաստանում և 1908—1914 թւականները Տաճկաստանում . . .

Այո՞, կոյրերի համար ևս արդէն տեսանելի է, որ հայ երիտասարդութիւնը Դաշնակցութիւն է որոնում ամէն տեղ: Այս տրամադրութեան արտայայտութիւնը մենք տեսնում ենք ո՛չ միայն հրապարակային ժողովներում ու հաւաքոյթներում, ուր Դաշնակցութեան ա-

նունից արտաբերող ամէն մի կարգախօսք խանդավառ ցոյցերով է դիմաւորում երիտասարդութեան կողմից, այլ և այն բազմաթիւ դիմումներէ մէջ, որ բազմաթիւ երիտասարդներ այլ և այլ երկրներում անում են մեր մարմիններին՝ Դաշնակցութեան շարքերի մէջ արձանագրելու համար:

Առարկայօրէն շատ հասկանալի է այս վերաբերմունքը:—

Նրի ու սրի բովից անցած որբերի մի սերունդ է հասունացել այսօր մեր շուրջը, որի հոգին փոթորկած է ազգային-ազատագրական տենչերով: Այդ սերունդը իր մանուկ օրերին այնքա՞ն շատ զոհողութիւնների է ենթարկւել և այնքա՞ն մորմոքել, որ այլ ևս անկարող է անվերապահօրէն ներել ընթացիկ կեանքի հրապոյրներին: Անցեալի ծանր յուշերը թունաւորում են նրա ներկան և, մշտապէս խռովալոյց վիճակի մէջ պահելով նրա հոգին՝ «զործի» ցանկութիւն ստեղծում նրա մէջ: «Գործի» այս ցանկութիւնը, որ երեխայական տարիներում կոյր վրէժնեղրութեան պահանջի պոռթկումներով էր հանդէս դալիս, այժմ հասունացել, դարձել է ազգային-քաղաքական մի ձգտում, որի նպատակն է՝ ի դերեւ հանել հայ ժողովուրդը իսպառ բնաջնջելու կամ գնչուների թափթփուկ դարձնելու ծրագրները, որոնց իրականացման համար, անագորոյն թշնամիները երէկ որբացրին մեր այս սերունդը, իսկ այսօր էլ մասնել են նրան աստանդական կեանքի տալտանքներին . . .

Որբերի սերունդի կողքին այժմս հասակ է նետել արտասահմանում մի այլ սերունդ, որ վիճակակից է առաջինին, եթէ ոչ իր անցեալով, գէթ իր ներկայով: Սա կոտորածների արսաբանը չէ ապրել, չէ տեսել հայրերի ու եղբայրերի յօշուտած գիտանքը և մայրերի ու քոյրերի բռնաբարութեան ամօթանքը, բայց որբերի հետ միասին գրում է աստանդական, օտարների ատելութեանը կամ, լուսագոյն դէպքում, խղճահարութեանը ենթակայ կեանքի թեւատութիւնը, և նրա պէս ձգտում, որ դուրս գայ քեզանից (հայերէնից զրկւածի) անարբական վիճակից և ազատ հայրենիքի, ազատ ազգի անդամ դառնայ . . .

Արդ, ո՞ւր պէտք է փնտրէ հայ երիտասարդութիւնը իր այս ձգտումը դործ, կեանք դարձնելու կարելիութիւնները:

Ռամկավաճիկի շրմանակո՞ւմ:— Բայց նա ի՞նչ կարող է գտնել զառամեալ հոգիների այս ժխորի մէջ, ուր ազգային բոլոր արժէքները ամէն բովից կարող են վաճառքի հանուել մի պիտակ «տպապուրի» համար: Կարո՞ղ է նորահաս հայ երիտասարդութիւնը խաբւել նրանով, որ այդ կուսակցութեան անշիջ և անկարագիր ղեկավարները, իրենց լիվանտիեան հոգին քողարկելու համար, յաճախ խօսում են ազգի և հայրենիքի մասին՝ երբ ամենքը դիտեն, որ, նրանց համար, ո՛չ ազգ և ո՛չ հայրենիք երբեք աւելին չեն նշանակում,

քան երաժշտութիւնը՝ կուշտ ճաշէն ելած ինքնարաւական բուրժուայի համար:

Ազգի և հայրենիքի մասին խօսելը պարտաւորեցնում է լուրջ գոհարարութեան: Բայց հայ երիտասարդութիւնը ե՞րբ տեսաւ գոհարարութեան ոգին ուսման վարձերի մէջ: Ե՞րբ տեսաւ, որ Հայոց ազգի համար հառաչող այդ պարոններից ո՛ր է մէկը իր կենսաբանական կենթարկէր ազգի համար, կամ իր քաղկը նւիրարեբէր, կամ իր արքայական ոտնիկի մի մասից հրաժարէ՞ր՝ կարեքի և սնօթութեան մէջ տապիւնուող ազգակիցներ թշուառութիւնը մեղմելու համար:

Այն օրւանից սկսած, երբ Հայաստանը կորցրեց իր անկախութիւնը՝ ուսման վարձերը, սիրագող սոխակների պէս, Հայաստանի գովքն են երգում, նրա հոգեբով տառապում և նրա վերաշինութեանը ուրախանում: Բայց այսքա՛ն տարիների ընթացքին Նեղոսի և Սէնայի ափերին ճեմող այդ պարոններից ո՞ր մէկը զնայ Հայաստան՝ իր շինարարական հմտութիւններն ու միջոցները ի սպաս դնելու նրան, կամ գոնէ աչքով տեսնելու և ձեռքով շօշափելու թէ Հայաստանն աւաւածը ի՞նչ բան է: Զէ՞ որ նրանք քաղաքական քարեղևուտութեան վկայականներ ունին ստացած բուլճիկներից: Զէ՞ որ Քայաստանի գոնները բաց են նրանց առջև...

Այս գործերից ոչ մէկը չէ տեսնում հայ երիտասարդութիւնը: Բայց սա տեսնում է և դիտէ, որ այսօր այն բոլոր հայ մարդիկ, որոնց կրօնքի տակ հայկական սիրտ է բարբախում և որոնց ուղեղները շիտակօրէն զբաղւում են հայութեան ճակատագրով՝ անկախ իրենց ընկերային դիրքից և անկախ իրենց զաղափարականութիւնից, որ շատ յաճախ իսկական ուսման վարականութեան դրօշմ է կրում՝ երես են դարձրել կուսակցութիւն խաղաղող այդ խամաճիկներից, որոնք երէկ սուլթաններ էր զարչապարներն էին լիզում, այսօր բուլճիկների առաջ են ծնում և վաղէ էլ ուրիշների առաջ կի սողոսկին — միայն թէ օրւայ իշխանաւորը տար լինի և քաղցը սխալ նայի իրենց վրա...

Ո՛չ, ազգային իղջամներ սնուցանող հայ երիտասարդութիւնը գործ չունի ուսման վարձերի մօտ: Եւ ով առիթ է ունեցել դիտելու ուսման վարձերի հանդէսներն ու հաւաքոյթները՝ նա նկատած կը լինի, անշուշտ, որ երիտասարդութիւնը բացակայում է նրանց մէջ, բացի «ոսկի երիտասարդութեան» մի քանի սքեզուրած գոյգերից, որոնց մէջ «Երուսղ հայ՝ այնտեղ կաց»-ի հոգեբանութիւնը ժառանգաբար փոխանցւած է հայրերի, և որոնց ձգտումների այրն ու բէն սպառուած է նորագոյն պարերի ու շուալութիւնների ընձենած վայելքների:

Գուցէ հայ բուլճիկների կուսակցութիւնը կարող է գործունէութեան միջավայր դառնալ հայ երիտասարդութեան ձգտումների արտասայտութեան համար: Կար ժամանակ, երբ այսպիսի յոյսեր կային, յոյսեր՝ որոնք գունաւորում էին նոյնիսկ ոչ-երիտասարդ Քաղաքացիների արամագրութիւնները: Զէ՞ որ հայ բուլճիկները՝ մեծ մասամբ վճռական ու կրողի երիտասարդների խօսում են հայ ժողովուրդը փրկելու, Հայաստանը վերականգնանելու, հայ ազգի վարկանքութիւնը տեղաւորելու և նման դրաւիչ բաների մասին: Սակայն, աւա՛ղ, այսօր այդ յոյսերը անդպոնա-

լիօրէն խամբած են ամենալուսատես հոգիների մէջ անգամ: Այսօր մտքով կոյրերն իսկ դիտեն, որ հայ բուլճիկներին կարելի է մեղադրել բոլոր տեսակի մեղքերի մէջ, բացի հայրենասիրութեան, ազգային դաւաճանների և ժողովրդական արտացաւութեան մեղքերից:

Եւ ինչպէ՞ս չգիտնա՞նք: Զէ՞ որ հայ բուլճիկները, ամուր փակելով երկրի դռներն արտասահմանի հայութեան առջև, հրապարակօրէն յայտարարում են, թէ վերջինս իրենց չէ հետաքրքրում, կամ, շատ ցածր գէպը, հետաքրքրում է իրեն թնդանօթային միս՝ երրորդ Ինտերնասիոնալ դաւերը Յունաստանում, Սիւրիայում, Ֆրանսայում և այլ երկրներում յաջողցնելու համար: Զէ՞ որ հայ բուլճիկների մօտ ծանր յանցանք է համարում խօսել Ազգայիններն և Վրաստանին չորհրդած հայկական դաւանների մասին, կամ՝ տաճկահայկական վիլայէթները թուրքին թողնելու և գազանների որջ դարձնելու անարդարութեան մասին, կամ՝ ժողովրդական և մարդկային պատուութեան տարրական պահանջի մասին և կամ՝ մեր ազգային-մշակույթային արժէքները պահպանելու անհրաժեշտութեան մասին — դեռ մի կողմ թողած անկախ հայրենիքի պահանջը, որի մասին բերան բանալը արդէն մահացու մեղք է...

Հասկանալի է, ի հարկէ, որ այս «մեղքին» այնքա՛ն հակամէտ նորահաս հայ երիտասարդութիւնը, որ այստե հայրենիք է ապաստ ազգային կենսաք ստեղծելու մէջ է գտնուում մի կողմից՝ իր տառապանքի վրէժք, իսկ միւս կողմից՝ իր փրկութեան երաշխիքը — ոչ մի պատճառ չունի հայ բուլճիկների կուսակցութիւնը իր ձգտումների արտասայտի նկատելու: Դրա համար էլ, չնայած այս կուսակցութեան գործակալների բոլոր ջանքերին, չնայած նոյնիսկ ալ ու ձախ «ուսանողական նպաստի» ձեւով, կամ այլ ձեւերով չուայւող կաշառքներից, որոնցով 3-4 տարի առաջ քաղաքական հոգեդրուութիւն էին կուսակցում կոմունիստական եղբիւրները՝ նրանց չյաջողեց երեք մի քանի տասնեակ երիտասարդից աւելի՝ քաշել զէպի իրենց շարքերը:

Այսպիսի անցաւ նրանց համար և այն կողմնակի օժանդակութիւնը, որ այս գործում փորձում էին բերել «Հայաստանի վերաշինութեան» պոռոպանը փչողները՝ յուսալով թէ կարելի է մի քանի տարեների և շինութիւնների մասին բոլոր անկիւններից ու հրապարակներից ճառելով՝ ազգել հայ երիտասարդութեան ազգային ինքնասիրութեան և նրան, «Հօկերի» ճանապարհով, զէպի բուլճիկական փարախը առաջնորդել: Այսպիսի անցաւ, որովհետե նախ՝ ոչ մի պոռոպանով ու ճառով չի կարելի խլայնել բուլճիկական տնտեսական քաղաքականութեան երեսից քայքայւած, մերկ ու անօթի կենսաքի տառապանքներից դատապարտւած հայ ժողովրդի աղեխաբը ճիշերը, որոնք մինչև արտասահման են հասնում: Այնուհետե՛ հայ երիտասարդութիւնը չի կարող շիմանալ, թէ ի՞նչ ողորմելի քանակ և որակ է ներկայացնում բուլճիկական շինարարութիւնը հանդէպ այն շինարարական աշխատանքների, որոնք կատարւում են լուս ու մուսնջ, առանց ոնկլամային թմբկահարութեան ու փողահարութեան, աշխարհա բոլոր անկիւններում: Եւ վեր-

ջապէս՝ այդ երիտասարդութիւնը գիտէ, որ եթէ բոլր-
 շէկ բռնակալները հայ ժողովրդի անտեսազործական
 ազատութիւնը կապանքների տակ չդնէին՝ նա, շնոր-
 հիւ իր ստեղծագործական կարողութիւնների, այս
 տասը տարիների ընթացքին տասն անգամ աւելի՝ մեծ
 չափով շնչացած կը լինէր Հայաստանը:

Այս ժողովուրդը հետաւոր անցեալում Անին է
 հրաշակիրտել, մտաւոր անցեալում թիֆլիսը ստեղ-
 ծել, իգմիրն ու Պոլիսը ծաղկեցրել, իսկ այժմ էլ Մի-
 ջազեղի անապատներն է շնչացնում: ո՛ւմ են ուզում
 զարմացնել այն երկու տասնակ շնչերով և մի քանի
 ելևըտրակայաններով ու առուններով, որոնք վերջին
 տասերկու տարիների ընթացքին կառուցել են Հա-
 յաստանում՝ առանց նազագոյն չափով իսկ հակա-
 կռուի կարողանալու մասնաւոր ձեռնարկների ու տըն-
 տեսութիւնների փլուզումից առաջացած աւերածու-
 թիւնը...

Այս ամենը պէտք է աչքի առաջ ունենալ՝ ըմբռնե-
 լու համար, թէ ինչու՞ն բոլշևիկների հանդէսներն ու
 հաւաքոյթները միշտ դատարկ աթոռների շուրջն են
 կատարում, բացի այն դէպքերից, երբ ուսկապար-
 ներ և նրանց ապագայանցած համհարցիներ կարե-
 ւոր են նկատում ներկայ գտնել այդ հանդէսներին ու
 հաւաքոյթներին՝ իրենց հաւատարմութիւնը օրայ իշ-
 խողներին ցուցադրելու կամ իրենց հակակրանքը դէպի
 մեր պետական դրօշակը և այդ դրօշակի հետ կապած
 ազգային իդէալները մի աւելորդ անգամ ևս շնչուելու
 համար:

Համեմատաբար աւելի՛ յաջողութիւն կարող էին
 ունենալ հայ երիտասարդութեան մէջ հնչակեանները:
 Որովհետև նրանց մէջ կան դուռ ևս ազգային-ազատա-
 գրական յերափոխութեան ամանդութիւններ կառչած և
 հայրենասիրական տրամադրութիւններով սոգորւած
 մարդիկ, որոնք կարող էին դէպի իրենց գրաւել այդ
 տրամադրութիւնների յետևից վազող երիտասարդնե-
 րին: Սակայն, դժբախտաբար, ներքուստ պառակտւած
 և ղեկավարութիւնը կորցրած այս կուսակցութիւնը,
 տարիներից ի վեր այնպիսի քսօսի է մատուած, որ
 նրա մէջ՝ մտնողը անհրաժեշտաբար պէտք է գլուխը
 կորցնէ: Իսկ եթէ նկատի ունենանք, որ այս կուսակ-
 ցութեան մի հատուածը, «Հնչակեան» անունը շահ-
 գործելով, լծւած է այն անարդ պայքարին, որ մղում
 են ուսկապարներն ևս բոլշևիկները՝ հայ ժողովրդի
 ազգային իդէալները սպանելու համար՝ այն ժամանակ
 պարզ կը լինի, թէ ինչու՞ն հայ երիտասարդութիւնը հե-
 ոու է մնում նա՞և Հնչակեան կուսակցութիւնից:

Մէջ տեղը մնում է միայն Դաշնակցութիւնը, ոյ
 ինչպէս երէկ, այնպէս և այսօր, անյողող կանգնած
 է հայ ժողովրդի ազատագրութեան պայքարի ճանա-
 պարհին, իբրև մի կուս, գրախտեայ՝ կազմակերպու-
 թիւն, որին ոչ մի հողմ չի կարողանում իր տեղից
 շարժել: Դաշնակցութիւնը՝ որ ատամներով ու անս-
 կերով պայքարում է մեր ազգային ազատագրակա-
 իդէալները իրականացնելու և մեր ազգային արժէք-
 ները ներքին դաւադիրներու և արտաքին քայքայիչ ու-
 ժերի դէմ պայտպանելու համար: Դաշնակցութիւնը՝
 որի յեղափոխական բովում թրջւած հոգիների մի մա-
 նը երէկ, բաժանելով հայ ժողովրդի ճակատագիրը, իր

արհնը խառնեց նրա արեանը, իսկ միս մասը այսօր
 էլ պատրաստ է իր հանդիստը, ինչքը և կիսները զոհե-
 լու մեր հայրենիքի ազատութեան և մեր ժողովրդի
 փրկութեան համար:

Հասկանալի չէ՞, որ այս պայմաններում հայ երի-
 տասարդութիւնը խոնուած է Դաշնակցութեան շուրջը
 և ամէն տեղ Դաշնակցութիւն է որոնում՝ նրա միջոցով
 իր սրբազան ձգտումները իրականացնելու համար:
 Հասկանալի չէ՞, որ նոյնիսկ շատ հայ երիտասարդներ,
 որոնք կուսակցական կեանքի անխուսափելի սահմանա-
 փակումներն իրենց խառնուածքին անյարիր նկատելով,
 մեր շարքերի մէջ չեն մտնում, այնուամենայնիւ, յու-
 գիչ պատրաստակամութեամբ, իրենց օժանդակութիւնն
 են հանդէս բերում ամէն անգամ, երբ Դաշնակցութեան
 կարգախօսքով մի գործ է ցցուած հրապարակի վրա:

Այս ամենը շատ հասկանալի է:

Անհասկանալին այն է, որ մեր մարմիններից և
 գիտակից ընկերներից շատերը մինչև հիմա բաւակա-
 նաչափ ուչք չեն դարձրել Դաշնակցութեան շուրջը
 խոնուած այս երիտասարդութիւնը շարքերի մէջ ընդու-
 նելու և կուսակցականօրէն կազմակերպելու և մարդի-
 կու գործի վրա: Վերաքն առանց այդ էլ մերն են՝ առե-
 լով՝ մենք ձգել ենք այս վաստուուն երիտասարդութիւ-
 նը իր ճակատագրին և միմիայն հրապարակային հան-
 դէսների ու ժողովների միջոցով նրանց հաղորդակից
 պահել մեր ձգտումներին ու առաջադրութիւններին:
 Մինչդուռ մենք ժամանակ չպէտք է կորցնէինք այս երի-
 տասարդների ազգային-ազատագրական և ընկերային
 գաղափարները խորացնելու և նրա համակրանքը դէպի
 Դաշնակցութիւնը ձեռի տակ դնելու՝ լաւ իմանալով,
 որ մակերեսային գաղափարների և ձեռնկերպած հա-
 մարեանքները ժամանակի ընթացքին կարող են տար-
 տամանալ և դադարել գործօն ոյժ լինելուց մարդկանց
 հոգիներում:

Ներկայիս մեր հերթական խնդիրը այս թերին
 լրացնելը պէտք է լինի:

Դաշնակցութեան քառասունամեակը առաջիկայ աշ-
 անը արդիւնաւէտ կերպով տօնելու համար, ոչ մի
 ձեռնարկ աւելի՛ արժէքաւոր չի կարող նկատուել, քան
 այն, որ այդ քառասունամեակին մենք մեր շարքերի մէջ
 առած լինենք բոլոր հայ երիտասարդներին, որոնց հո-
 գիների մէջ ուրազօժւած են մեր ազգային իդէալները
 և այդ իդէալները համար գոհաբերելու պատրաստա-
 կամութիւնը:

Սօսքն այստեղ դաշնակցական շարքայինների թիւը
 մեքենայօրէն մեծացնելու մասին չէ, ի հարկէ՛: Դա
 համեմատաբար շատ շուրջն գործ է, ինչպէ՞ս ցոյց տւի
 վերջին տարւայ փորձերը եզրկոտսուած, Բուզարիա-
 յում, Ռումանիայում և նոյնիսկ Ամերիկայում, ուր
 երիտասարդները շատ նօսր քանակ են ներկայացնում:
 Դժբարինը և արժէքաւորը մեր շարքերն ընդունելիք
 է երիտասարդների կուսակցականօրէն մարդէն է, և
 դրա վրա պէտք է կենտրոնացած լինի մեր ուշադրու-
 թիւնը:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ արտասահմանեան
 այսօրւայ պայմաններում մէկին իսկական դաշնակցա-
 կան դարձնելը այլ ևս այնպէս դիւրին չէ, ինչպէս որ
 էր երէկ, երկրի մէջ: Այստեղ դաշնակցականը իր կու-

սակցական աշխատանքն սկսում էր, կարելի է ասել, հենց առաջին օրից գործօն պայքարի թոհ ու բոհի մէջ նետւելով, յամախ հրի ու սրի դէմ կանգնելով: Սրա համար էլ երկրում դաշնակցական արձանագրւածը շատ կարճ ժամանակամիջոցում թրծւում էր կուսակցական դիւցիլայինի և պարտաճանաչութեան մէջ: Այստեղ, արասասճանում յեղափոխական գործի այս նպատակը պայմանները չկան և, դրա համար, կրկնակի և եռակի աշխատանք է հարկւուր Դաշնակցութեան շարքերը դիմող երիտասարդներին կուսակցական գիտակցութեան բերելու — նրա քաղաքական մտածողութիւնը յստակացնելու և կարգապահութեան ու պարտաճանաչութեան ոգին նրա մէջ մշակելու համար:

Պէտք է նկատի ունենալ նաև, որ ներկայիս դաշնակցականից աւելի՛ մեծ հասունութիւն է պահանջուում քաղաքական և կազմակերպական հարցերի մէջ, քան թէ առաջներում: Փոխւած են մեր կեանքի և պայքարի պայմանները, կուսակցութեան առջև նոր, շատ բարդ խնդիրներ են ծառայեցել, կուսակցական դանդաճներից աւելի՛ գործօն մասնակցութիւն է պահանջուում այդ խնդիրները լուծելիս, և այս ամենի համար կըրկնակի անհրաժեշտ է շարքային դաշնակցականի քաղաքական մտածողութիւնը և կազմակերպական բորոնդութիւնները խնամքով մշակել:

Աւելորդ է ասել, որ այս գործը կուսակցական ժողովների մէջ չէ միայն, որ պէտք է կատարւի, այլ և դուրսը, անհատական գրոյցներով ու լուսարանութիւններով: Սրա համար էլ, այստեղ կուսակցական մար-

միներից գտտ և նրանցից էլ աւելի՛ անհատ ընկերները պէտք է դեր կատարեն:

Եւ պէտք է որ, առաջիկայ ամիսներ ընթացքին, իւրաքանչիւր ձեռնհաս դաշնակցական իր բաժնի տուրքը տայ այս կարևոր խնդրի լուծմանը: Պէտք է, որ իւրաքանչիւր գիտակից ընկեր իր պարտքը համարի մինչև Դաշնակցութեան քառասնամեակի տօնախմբութիւնները, առևազն երկու-երեք երիտասարդ պատրաստել կուսակցական շարքերի մէջ ընդունելու համար:

Դաշնակցութեան քառասնամեակի առթիւ վերակենդանացնելով մեր հոգիներում մեր անձնագործ Նահատակների յիշատակը և խանդավառութեամբ վերսպրելով նրանց հոյակապ յեղափոխական գործերը՝ մենք աւելի՛ լաւ միջոց չենք կարող գտնել, այդ խանդավառութիւնը գործ դարձնելու համար, քան այն, որ պատրաստենք թարմ և կորովի երիտասարդների մի սերունդ՝ ընդունակ արժանաւորապէս իր կրօնքին սեղմելու Դաշնակցութեան կարմիր դրոշակը, որի շուքի տակ երկու փառապանծ սերունդներ, արհամարհանքով անցնելով կեանքի լուրջ հրապոյրների ու վալքիների կողքից, հայ ժողովուրդի Ազատութեան զոհի սեղանը բարձրացան:

Եւ սա կը լինի ամենադեղեցիկը, և ամենարժէքաւորը այն նւէրներից, որ մենք, ապրող դաշնակցականներս, պարտուուր ենք երկիւղածութեամբ ներկայացնել մեր մեծ տօնատիրոջը — Ն. Յ. Դաշնակցութեանը:

Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆՐ ԲՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆՈՅՈՎ

9.

Ինչպէս տեսանք, հայ ժողովուրդը թիւրքիոյ մէջ պատակուած համայնք մըն էր, և կը յամառէր մնալ այդ վիճակին մէջ, հակառակ Դաշնակցութեան դերադրոյն ջանքերուն:

Պատերազմի հենց առաջին օրերուն, բարոյապէս կազմալուծ և Ֆիդիքապէս անպատրաստ արևմտահայութիւնը շարժումի մասնեցաւ: — «Ի՞նչ պիտի ըլլանք»: Ի՞նչ պիտի ընենք: Ծանր հարցումներ, որոնք ցցւեցան բոլորի դէմ և մնացին անպատասխան: Մեծամասնութեան համար պարզ էր թէ «ինչ պիտի ըլլանք». պարզ էր, որովհետև թիւրքերը լաւ կը ճանչնայինք. հետեւաբար դիտէինք թէ հայ ժողովուրդը ջարդի ենթակայ պիտի ըլլայ: Բայց այդ՝ սուկակի ջարդի մեծութիւնը հազիւ թէ կը հասցնէինք 1895-96-ին անդի ունեցած շմեղնող դէպքերու ծաւալին. ու

անգործութեամբ կը կէէինք՝ այդ դաժան հաւանականութեան մասին մտածելով: Ապրիլեան եղեռնը կը մնար երևակայութեան սահմաններէն անդին:

Իսկ թէ «ի՞նչ պիտի ընէինք»-ը կը մնար անորոշ, և խռովիչ հարց մը յեղափոխական տարրերու համայնք մինչդեռ հակալեղափոխական և հակադաշնակցական գանդաժի համար նոյն խռովիչ հարցը դիրբութեամբ իր պատասխանը կը գտնէր: Որովհետև անոնք ընկեք բան մը չունէին և երբեք պատրաստուած չէին բան մը ընելու: Թէև կը զգային գրութեան ծանրութիւնը, սակայն, թոյլ ու անկազմակերպ ամբողջ մը հոգեբանութեամբ, անձնատուր եղան ճակատադրապաշտ հնադանդութեան մը, և ձեւակերպելին իրենց պատասխանը: — «Ապասենք, տեսնենք Աստուծ ի՞նչ կորարվի»:

Ապասենք, տեսնենք... դիւրին պատասխան,

քաղցր թոյն մը, որ սիրով իւրացեցաւ թոյլ ու անկամ բազմութիւններու կողմէ՝ գլխաւորութեամբ այն բոլոր ազգային հաստատութիւններու, որոնք յեղափոխութեան հետ առնչութիւն չունէին և, սակայն, ժողովուրդին կը խօսէին յանուն ազգին: Եւ որքան մեծ էր կազմալուծուածը, այնքան աւելի համոզիչ էր այս ստրկական պատասխանի պատճառարանութիւնը: — «Ապասնե՛ք, ազգը անշուշտ բան մը գիտէ...»: Մինչդեռ ազգային հաւաքական կամք մը գոյութիւն չունէր: Ազգը բաժնած էր երկու անյարիր հատածներու, երկու ճակատի՝ դաշնակցական և հակադաշնակցական:

Ազգի իրական և կազմակերպւած ուժը Դաշնակցութիւնն էր, որ կրցած էր իրարու շղթայել բոլոր նահանգներն ու գաւառները, մինչև յետին գիւղը և ստեղծած էր միատեսակ մտածողութիւն և կարգապահութիւն մը, պարտադիր իր կազմակերպւած շարքերուն և համակիր շրջաններուն համար:

Հակադաշնակցական ազգ-հատուածը շատ խայտարէտ էր: Խտակաւորը, հնչակեանը, յետադիմականը, կղերը, Պատրիարքարանը, առաջնորդարաններն ու անոնց կից հաստատութիւնները (ընդհանրապէս հակադաշնակցական ու շեղքը խառնուրդով մը) միասին առած՝ այս հատուածը կը մարմնաւորէին, որ միակամ ու արդշակի դիմագիծ ունէր, երբ խոյրըր Դաշնակցութիւնը հարւածելու շուրջ գտնուար: Բայց այդ «կարճոր» ճակատը փոխելուն պէս, բազմազխանի ամբոխ մը կը գտնուէր, իրարամերժ և իրարադաւ, թոյլ ու անկամ, գուրկ ծոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան տարրական քնազդէն:

Հայութիւնը այս ճեղքած հասակովը ներկայացաւ համաշխարհային պատերազմին: Ու զեղին մեծամասնութիւնը, ամբոխային սրամարտութեամբ, հակեցաւ թոյլ ու անկամ հատուածին կողմը, յուսալով թէ՛ «Ազգը բան մը գիտէ, սպասենք...»

Այս վտանգաւոր համակերպութեան դէմ, Դաշնակցութեան զճակահան խօսքը կուշանար. կամ, անոր ինքնապաշտպանութեան թելադրանքը նւարուն քրճազանց մը կը գտնէր բազմութեան մէջ: Խոհմտութիւնն ու շատ բարակը մանող իմաստութիւնը ծանր կը կըշռէին ուղեղներու մէջ: Ժամանակի ու դէպքերու թելադրանքը կը շափէին բարեխղճօրէն, պատասխանատուական կատարելով գիտակցութեամբ: Սակայն, Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը այնքան իջրութեամբ չէր կրնար խուսափել հայութեան առջև դրած հարցէն: Պատմութիւնը, ճակատագրական վայրկեաններուն, կուզայ և կը կենայ այն ուժին առջև, որ կուշած է ազգի մը ճակատագրի պատասխանատուութիւնն իր ուսերուն վրա առնելու, անողբաբար անտեսելով՝ յարակից բոլոր պայմանները:

Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակ քաղաքական ուժն էր, որուն առջև հայոց պատմութեան ուղտը պիտի չընթեր: Մնացած հոռուներն ու հաստատութիւնները, իրերու բերումով, կը դառնային անարժէք ու անտեսելի՝ հայ-թրքական յարաբերութեան և հայոց Փիղիբանական գոյութիւնը պահպանելու տեսակէտէն:

«Ի՞նչ պիտի ընենք»-ի խնդիրը երկու անգամ ներկայացաւ. Զ. Յ. Դաշնակցութեան. 1) պատերազմի

պայթումէն անմիջապէս յետոյ և 2) Ապրիլեան հղեղնի ստաշին շարաթիւրուն: Քննենք այս երկու պերիոդները առանձին առանձին, որովհետև, եթէ առաջին պերիոդին տատանումն արդարանալի էր՝ դրութեան անորոշութեան պատճառարանութեամբ, երկրորդ պերիոդն այդ արդարացածը չունէր:

Պատերազմը պայթեցաւ այն առևն երբ Զ. Յ. Դաշնակցութեան ճրգը Ընդհ. ժողովը տեղի կուենար էրրուումի մէջ: Պատերազմը առաջին շարաթէն իսկ դարձաւ համաշխարհային, ու կողմերը ճշուեցան: Թիւրքեան տակաւին կուի չէր մտած, բայց բոլորի ճամբ ալ պարզ էր, որ ան պիտի կենար Գերմանիոյ կողքը, ընդդէմ համաձայնական պետութիւններու, հետեւաբար՝ ընդդէմ Ռուսաստանի: Թրքական կառավարական կուսակցութիւնը, — Իթթիհատը, հակառակ մեր թւած նախորդ անցքերուն և հակառակ այն իրողութեան, որ Իթթիհատ-դաշնակցական համաձայնութիւնը երէք տարէի ի վեր շեղալ համարւած էր, նախամտածւած ծրագրով և ստաջարկութիւններով իր լիազօր ներկայացուցիչները կը զրկէր էրրուում, ծանր երկընտրանքի մը առջև դնելով ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Թիւրք կառավարութիւնն ու Իթթիհատը շատ լաւ գիտէին թէ հայոց ազգային միւս հաստատութիւններն և խաւերէն վստանջ չէր սպառնար իրենց. ու անոնք կը դիմէին հայութեան ուժի իսկական զեկավարին:

Ի՞նչ կը պահանջէին Թիւրքերը: Թիւրքերը շրտականնալով հաստատութեան և պարտադիր գիւերութեան պարտաւորութիւններով, որ ընդունւած էին և կը գործադրէին ամբողջ հայութեան կողմէ, կառաջարկէին Դաշնակցութեան (այսինքն ամբողջ հայութեան), որ ան կազմակերպէ ապրտամտութիւններ Արարատեան Հայաստանի մէջ, դործէ առւսական քանակի կրնակին. բայց օրինական գիւերներէ, կամաւորական գունտեր կազմակերպէ և մասնակցի կովկասեան ճակատի արշաւանքին: Մէկ խօսքով, Թիւրքերը կուզէին, որ մենք ոչ միայն չմտածենք Թիւրքիոյ մէջ ամփոփած հայութեան ինքնապաշտպանութեան մասին, այլ այնպիսի քայլին առնենք, որ ամբողջ կովկասահայութիւնն ալ ենթարկի առւսական սուրին:

Այս բոլորի փոխարէն Թիւրքերը կը խոստանային ինքնավարութիւն շնորհել Արարատեան Հայաստանին... Օսմանեան պետութեան գերիշխանութեան ներքոյ: Վերջին հաշուով, Թիւրքերու տւած խոստումներն եթէ իրականանային, կիրակաճանախ լիովին համաքրիակամ ծրագրի առային մասը:

Այս ամբողջ վտանգներն Լեւէ մէկ կողմ թողնենք և ուշադիր զննութեան ենթարկենք Թիւրքիոյ առաջարկները, պիտի տեսնենք, որ հայերը, որքան ալ բանիմաց չըլլային, այսուհանդերձ պիտի գիտակցէին թէ, Թիւրքեան այն ուժը չէր հանդիսանար, որ կրնար նման ծրագրի մը զլուր բերել ընդդէմ առւսական մեծ ուժին: Իսկ հայութիւնն իր ամբողջ գանգաճով Ռուսիոյ դէմ հանել քաղաքական նման ծրագրի մը հիման վրա, ծիծաղելի յաւակնութիւն մը պիտի ըլլար: Մինչդեռ Դաշնակցութեան հիմնական մտահոգութիւնը կուզար Թիւրքային: Հայ ժողովուրդն անհեղի վտանգի

մը առջև կը գտնուէր և մենք չէինք կրնար մեր աչքերը փակել թիւրք տարրի ձգտումները շտեմներու համար:

2. Յ. Դաշնակցութիւնը կը պատասխանէր Իթթի-հատին և հետևաբար՝ Թիւրքերոյ:— Ար մեմէ դէմ եմք պատերազմին (տուրք մը մեր ընկերակարական դաւանանքին), իսկ եթէ պատերազմը պայթի, հայ ժողովուրդը կը մնայ չեզոք: Հայ ժողովուրդը՝ բաժնուած է երկու հատուածներու: Ռուսահայ հատուածը իր պետութեան սահմաններու մէջ եմքակայ է պարտադիր զինուորագրութեամբ: Տանկահայութիւնը հաւատարիմ կը մնայ թիւրքիոյ, կեմքարիկ պարտադիր զինուորագրութեամբ և կը կատարէ իր պարտականութիւնը համըդայ պետութեամբ: Եռոյնիս թիւրքի ժողովուրդը մտայայտութեամբ համար կը կազմակերպէ կամաւորական խմբեր և կ'օժանդակէ թիւրք կամաւորութեան, եթէ այդ խումբերուն գեմք մտակարարի: (Դաշնակցութեան այս վերջին առաջարկութիւնն ընդունելու պարագային, կուտանցուցուցուցուց կը յուսար ջոշահիւրի զինուած ուժ մը ունենայ հայկական նահանգներու մէջ, ինքնապաշտպանութեան համար):

Դաշնակցութեան պատասխանը անվճռական պատասխան մըն էր: Դաշնակցութիւնը հայութեան ընդհանուր և անորոշ մտայնութեան հետ թովընտի կը բայէր: Անվճռականութիւնը հակադաշնակցական մըթնորոտէն և քաղաքականապէս տհաս ամբողջին կամաց կամաց փոխանցուած էր կուտակցութեան խանրուն մէջ: Առհեմութիւնը և հայ ազգի ընդհանրութեան հետ միասին ընթանալու մտահոգութիւնը յեղափոխական կարգակերպութեան թեկերը կը կապէին: և հակառակ իր քանգերուն՝ ստեղծուած կարգութեան ելք մը գտնուու, կը մնար պարզ ինքնապաշտպանութեան (այն ալ ամենամիջրջին կայրեանին) միջոցին կուշում: Ինչ որ կը նշանակէ, սպասում և կը ժտենայ «սպասեք, տեսնենք»-ին:

Սակայն, այդ պատասխանը թիւրքերուն համար վճռական նշանակութիւն ունէր: Թիւրքերը մեկնեցան իրարումէն մէկ համոզումով, որ Դաշնակցութեան պատասխանը ժխտական էր. և որ՝ ե'ր մենք բացարձակօրէն իրենց հետը չենք, հպապ ո'րքեմն Ռուսաստանի հետն ենք: Ատկէ յետոյ կը մնար պարզ քաղաքակրթական կեղծ յարաբերութիւն մը, որով գիտակցօրէն ինքզինքնին կը խարէինք, սպասելով աւելի լաւ օրերու գալուն:

Հայութեան բոլոր հատուածներն ալ իրենց հողի խորքին մէջ թիւրքերոյ դէմ էին և հակուած համաձայնական պետութիւններու կողմը: Թիւրքը այս բանը յոտակ կը տեսներ, իսկ հայը կը կարծէր թէ այդ իր հողու գաղտնիքն է: Սպասե'նք, չեզոք կը մնանք: Պատերազմը, սակայն, միջին ճանապարհ չէր ճանչնար, կամ այս, կամ այն կողմը:

Թիւրքերն արդէն 1912-ի և 1913-ի կոտորածի ծրագրներով գինուած էին: Բալքանեան պատերազմէն յետոյ տեղի ունեցած դէպքերը բացայայտօրէն թիւրքերը մեզ դէմ լարած էին, և անոնք կը սպասէին այսպէսի պատահութեան մը: Համաշխարհային պատերազմի ընձեռած պատահութիւնը թիւրքերու կողմէ ճրագով կ'փնտռէր: Հայերն այդ բանը հասկանալով թրջական զորահաւաքի առաջին օրերուն: Իսկ երբ պատերազմի

մէջ մտու, «բայը ոտից, դոյնք երեսաց» գալիք հատուր օրերը ցոյց կուտային:

Առաջին պէրիօդին մէջ նկատենք 1914ի վեց ամիսները, յուլիսէն մինչև դեկտեմբեր ժամանակաշրջանը, շուրջը նայելու, կընելու, ներքին և արտաքին դէպքերը թով թովի դնելու, եզրակացութեան մը յանգելու համար: Արդ, պարզ էր բոլորը համար թրջական վերանորոգ: Պարզ էր, որ ճակատագրական վարկիւններն, հայութիւնը պիտի մնար մինակ. և ոչ մէկ արտաքին միջամտութիւն չպիտի կրնար կանգնել թրջական ջարդարար ձեռքը, քանի որ բոլորն ալ պատերազմի մէջ էին և իրենց ամբողջ ուժը թափած էին ճակատներու վրայ: Յայտնի էր նաև այն, որ Կովկասի մէջ կամաւորական գունդեր կազմած էին հայերէ և կը մասնակցէին ռուսական յառաջխաղացման: (Կամաւորական շարժումը պատմութեան առջև արդարանալի շարժում մըն է, քնական արդիւնքը հարիւր տարւայ հայ հասարակական կենքին: Բայց պէտք է չեղտել նաև այն ճշմարտութիւնը, թէ այդ շարժումը գոյութիւն ունենար կամ ոչ, թիւրքերը չպիտի հրժարէին իրենց ծրագրէն, որու հիմնական նպատակն էր լուծել հայկական հարցը՝ հայ ժողովուրդը ջարդելով):

Հայութիւնը, վեց ամսուայ ընթացքին, այս բոլորին ծանօթ էր: Իրերն ու երեւոյթները դասաւորուած էին յստակօրէն այնպէս, որ թիւրքն ու հայը թշնամի ճակատներու վրայ կայնած էին, փաստօրէն իրարու դէմ կը պատերազմէին, տեղ մը գէնթով, իսկ ընդհանրութեան մէջ՝ ոգիով: Թիւրքը ուղիղ ճանապարհով իր վերջնական նպատակին կը ժտենար և պատերազմը շարունակելով հանդերձ, տեսնալին կերպով իր ներքին ուժերը կը պատրասէր: Այս ուղղութեամբ, բազմաթիւ թիւրքեր և քերտորք իրենց բարեկամ հայերուն յայտնութիւնները ըրած և գգուազուցած են:

Բայց ի՞նչ կրնէր հայը, այս բոլոր պարզութիւններէն յետոյ: Հայութեան ճեղքուածքը, կը խեղճացուէր երկու հատուածներն ալ: Հակադաշնակցական և պահպանողական հայութիւնը կը կ'իւրեւր հնազանդութեան առաքինութեան տակ, ազգը փրկելու գործը վստահելով խոհեմութեան, առանց տէր հանդիսանալու այդ խոհեմ քաղաքականութեան: Միայն հողի ծածուկ ծաղեբուն մէջ կը սնուցուէր անճար մարդու գեացում մը այն նապագային հասնակալութեան մասին, թէ կարող է պատահել, որ թրջական հալածանքներուն քերպանցապէս գոհ երթան յեղափոխականները և գահապան ըմբոստ շրջանները, իսկ իրենց խնայել, որպէս խոհեմ և հնազանդ տարրերու:

Հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կը բաշէր ինքնապաշտպանութեան վարագոյրի ետին: Կենսունակ ուժերը թով թովի կը բերէր, իր շարք մը պատասխանատու ընկերները գանապան կարեւոր նահանգներ կը դրուէր, գէնթը դնում և կեղերկանցում կը բաշխէր: Բայց... բայց այս բոլորը կրաւորական ինքնապաշտպանութեան մը համար էր. իւրաքանչիւր վայր առանձին առանձին, ե'րբ գանակը սուկորին հասնի, ե'րբ խուժանը հայկական թաղերը մտնէ, կ'եր, մէկ խօսքով, կոտորածը սկսել, այն ատեն միայն Դաշնակցութիւնը ճրագարար պիտի դայ՝ այդ վայրի հայութիւնը պաշտպանելու: Պոստէն մինչև վան, Դաշ-

նակցութեան ղեկավար ընկերները անընդհատ կը հրահանգէին և կը կրօնէին թէ վասնզի առջև ենք, ամէն աշխատանք ըրէք ինքնապաշտպանութեան համար, բայց վերջին ծարր զգուշութիւն և խոհմտութիւն ունեցէ՛ք, որպէսզի հայ ժողովուրդի գրուխէն այս փոթորիկն անցնի: Զոհեցէ՛ք, եթէ պէտք է, բայց պատճառ մի դառնաք որևէ գրգռութեան, որ կրնայ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը խնդրոյ առարկայ դարձնել: Ինչ ձեռով ալ մտնենք է՝ Յ. Դաշնակցութեան ցուցահանած այս հոգեբանութեան, որքան ալ զայն ուզենք բացատրել տեւալ ծանր պայմաններու թելադրանքով, կամ պատասխանատուութեան գիտակցութեան, հիմնականը և էականը կը մնայ այն, որ մեր կուսակցութիւնը մեծ չափով աղքատ էր հակադաշնակցական և հակաշրջափոխական լարձակումներէն, վարակած էր պահպանողական թոյնով: Զգուշութեան տարագրով այդ անպոյն ընդհանրութեան կողքը կը կենար, ամբողջ ազգի հետ միասին պատասխանատուութիւնը բաժնելու մտահոգութեամբ, երբ պատասխանատուութեան որևէ խմբակ կամ հաստատութիւն անոնց մէջ գոյութիւն չունէին:

Հայութիւնը մէկ մարդու պէս, կարգապահ ու աշայտը, Դաշնակցութեան ետևին քայլերու հոգեբանութիւնը որդեգրած չէր սակաւին: Այդ պատճառով Դաշնակցութիւնը կը մեր հակաքաղաքական հետ և կը գուշանար հրապարակ գալ իր մեծատէրի (յեղափոխական գործի մէջ) դրօշակով և ինքնապաշտպանութեան գործը դարձնել համահայկական նախապատրաստութիւն մը, ծրագրած ու նախաշարժակ, վտանգը կանխող:

Այս պայմաններու մէջ հնազանդութիւնը, անխելք ինքնաուրացում մըն էր, ձեռնտու թշնամուն՝ գիւրութեամբ ջարձն իրականացնելու: Իսկ կրտսերական ինքնապաշտպանութիւնը ինքնախաբէտութիւն մըն էր, վերջին շունչը չփչելու ջանք մը, որ իր նպատակին չէր կրնար ծառայել: Ինքնապաշտպանութիւնը ֆիլիքսոյ մէջ, այդ ժամանակաշրջանին կարելի էր միայն ապրտաւարութեամբ, վճռական ու խիզախ, վանձն միմյև կիլիկիա:

Ապստամբութիւնը միակ կարևոր օրակարգն էր, որ, սակայն, կը մնար պատասխանատու մարդոց մտքէն մէջ ծրարած, առանց դրական պատասխանի մը: Ապստամբութեան հոգեբանութիւնը գոյութիւն չունէր. այսպիսի ծրագիր մը նախապէս գծած չէր: Հաստատութիւն ու չ. Յ. Դաշնակցութիւնն այսպիսի ձեռնարկ մը գուրխ անելու համար պատրաստուած չէին: Հոգեկան երկուսութիւնը տիրական կը մնար, երկուքի բաժնուած ազգին մէջ:

Փակենք այս ստալջին շրջանը և պահ մը արդարացնենք այս տատանումներն այն պատճառաբանութեամբ թէ՛ ծանր ու բարդ դրութիւնը բաւարար կերպով պարզ չէր հայութեան համար: Անցնենք երկրորդ և վճռական շրջանին, ուր ղեկավարն աւելի քան դահաւէժ ընթացան, և երկնքիներն իրենց մերկութեամբ պարզեցին հայ ժողովուրդին առջև՝ «Ի՞նչ պիտի ընենք»-ի հարցական նշանը մեծցնելով մեր հայրենի լեռներուն շափ:

Ապրիլեան ճգնաժամի երկրորդ և վճռական շրջանը

նը կը սկսէր 1915 Յունւարին: Մինչև Ապրիլի սկիզբը ղեկավարը դասաւորած էին բացառապարտէն համոզուհայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը համատարած կոտորածի մը վտանգի մասին: Որովհետև անցած երեք ամիսներու ընթացքին, երկրի գրեթէ բոլոր ճանապարհներուն վրա խմբովին կոտորուած էին բազմաթիւ հայ բանուորներ և զինուորներ, առանց տեղ հասնելու: Տեղական կառավարիչները, կիզրոնի հրամանով, ձեռնարկած էին հասարակ աչքի ինկած ղեկավար, գլխաւորաբար զինուորական ուժերը, որոնք այս կամ այն պատճառով զօրակոչի ենթարկուած չէին: Պուսին մինչև վան հայ ժողովուրդի մահն տեսակ ղեկավարները բունած էին ընդհանուր մտահոգութեանէ մը, որ իրենց կուզար ամէն կողմէ հասնող տեղեկութիւններէն: Բուրդն ալ կը խոստովանէին, որ անողք կոտորածի մը ուրեականը կը սուտանէր հայութեան հորիզոնին վրա, և թէ տեղի ունեցած ղեկավարը թրքական ջարդի մը անվարան նշաններն էին: Այս ընդհանուր լարձակութեան մէջ, ամէն հաստատութիւն և ամէն աչքի ինկած անհատ կը սպասէր իր գուռը բախող վտանգին:

Ու այս ամբողջ ժամանակաշրջանին «Ի՞նչ պիտի ընենք» հարցումը միակ նիւթն էր խորհրդակցութիւններու, որոնք վերջ չունէին, և ամենին վաւր՝ պատասխան մը չունէին: Ժողովուրդը գլուխը կարծած, սկանչել ամենին փոքրէլ շուկին՝ ճամբայ ցոյց սուղի մը ձայնին կը սպասէր: Անորոշ լուսութիւնը միթիթարանք կը նկատէր, կարծելով թէ «Ազգն անշուշտ բան մը գիտէ»:

Հայոց Պատրիարքարանը, առաջնորդարաններն ու ազգային գանազան հաստատութիւններու վարիչները կը լռէին: Իսկ երբ ստիպուէին խօսել, կը թելադրէին ենթալիկի և սպասել:

Դաշնակցութեանը գուր, միւս հոսանքները ազգային գործերով բնու չէին գրադեր: Հոս այլևս պէտք չկայ հակադաշնակցական որակիլ զանոնք, որովհետև հայ հանրային կենտրոն մեռած էր: Կար մէկ այրող հարց.— հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան հարցը: Իսկ այդ ինչքի մէջ՝ հակադաշնակցականներն անպատասխանատու էին, հետևաբար պատասխան մը տուր մասին ալ չէին մտածել: Սակայն, հակադաշնակցական մտայնութիւնը փոխանցուած էր ազգային հաստատութիւններու, ուր յիշուալ հակադաշնակցականները ներկայ էին, այս՝ անգամ որպէս անհատ, իսկ հասարակական կազմակերպութիւնը ողբ ցնչած էր: Այդ մտայնութիւնը, հաւատարիմ իր անցեալին, որ մեծի թելքինից մայրտը էքրեան մէջ, բնականաբար, պիտի հրաժարէր յեղափոխական գործելակերպէն, գեմէնք, մոյնիակ ինքնապաշտպանութեան մտածումէն: Ինչ որ կը մնար որպէս Թրքակազմութիւն՝ պայր էր.— ենթալիկի անուսուց: Ու խօսքը ուղղելով Դաշնակցութեան, հայութեան պատկանողական ու ենթալիկի քեր կուելցնէր.— խելօք մնացէ՛ք, ազգի գլխուն նոր փորձում մը չբիտէ՛ք: Մեկն ոյժ չունինք, (որպէս թէ ասիլէ առաջ ոյժ ունեցաւու մարի մտածած էին), շողորոքութեամբ, կաշտաով, դիւանագիտութեամբ թիքու փորձիկէն ազատիմէ՛ք:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը մնար հրապարակի վրա: Մինչև այդ թակահար, մենք տեսանք թէ ի՞նչ

ըին վայրկեանին, կրցան պարզել ինքնապաշտպանութեան դրօշակը: Մինչդեռ քանի մը ալ վայրեր իրենց ղեկավարները կորսնցնելէն յետոյ, բռնկեցան: Սերաստիոյ շրջանը մտիկ չըբաւ յեղափոխութեան ձայնը, համակերպեցան: Մուրասը իր թմբով լինները քաշեցան: Անկէ յետոյ պատմութիւնը կարճանագրէ ՇարինՊարահաթի, Սուէտիոյ և Ուրֆայի հերոսական դրականներ, որոնք շատ ուշացած զէպքեր էին (բացի Սուէտիոյ բարեկատուն՝ զէպքէն), պատահական երևույթներ, որ կրնային չպատահել, եթէ այսինչ կամ այնինչ կորովի յեղափոխականը հոն չըլլար, վերջին շունչը փչող ժողովուրդին սիրտ շտար և կուի շառաջնորդը գայն:

Այս ողբերգական փուլին հասնելէն յետոյ, երբ ժողովուրդը զրկուեցաւ իր պաշտօնական և անպաշտօն իսկական ղեկավարներէն, երբ զանգաւածային կոտորածները տեսաւ, երբ տեղահան եղած՝ կիրճերուն մէջ վերջին շունչը կը փչէր, նոր սկսաւ ազդակել. — «Ուր են մեր ղեկավարները, ճամբայ մը թող ջոյց տան»: Այդ այն ուշացած վայրկեանն էր, երբ ժողովուրդը պատրաստ էր որեւէ ղեկավարի շուրջ հաւաքուի: Բայց արձատարիլ եղած բազմութեան մէջ չկային այլևս այն կորովի անձերը, որ պիտի կրնային կուի դուրս գալ: Ե՛ւ Լթէ այդպիսի անհասներ ճարնէին, դարձեալ անօգուտ էր, որովհետև ժողովուրդը ճամբայ ինկած՝ անգէն հօտ մը՝ կտրուած իր տունէն ու լեռներէն, լուրջ ձեռնարկի մը համար անպէտք գանդած մը դարձած էր:

Այդ փուլին հասնելէն յետոյ միայն կրցան ըմբռնել, որ թրքական վտանգը պիտի կենար հաւասարապէս ազգասի և հարուստի դուռն: Ատկէ յետոյ միայն

իմացան, որ դաշնակցականներուն և յեղափոխականներուն հաւասար, հակադաշնակցականը, հայ կղերականը և հայ հարուստը պիտի ենթարկէին թրքական մահացու հարածին:

Իսկ ատկէ յետոյ, կատարեալ միութիւն մը ստեղծած էր փոթորիկէն բռնած հայութեան մէջ. բայց այդ միութիւնը ժառանգութիւնն էր, մարտիրոսազրուեան միութիւն, որ մեկի ժառանգութիւն թողեց Ապրիլեան Սպասօնը:

Պարուած հայ յեղափոխութիւնը մասնակի բռնկուածներով իր սուրբըր տաւ: Քանի մը տեղեր կրցաւ ցուցադրել իր աննման կորովը, (ուր ըրպարած ապուրամբութեան մը պարագային կարող էր հրաշքներ գործել), և մեզի ժառանգութիւն թողեց Վասպուրականի, Շատախի, Տարօնի, Շապին-Պարահաթի, Ուրֆայի և Սուէտիոյ հերոսամարտերը, որոնք կրնան արձանագրուիլ հայոց ազատագրական շարժման պատւին: Այս ալ յեղափոխութեան յաղթանակն էր:

Երբ դասաստան մը ուզենք ընել հայութեան երկու թեւերուն վրա, պիտի տեսնինք թէ Ապրիլեան Սպասօնը դատապարտութիւնն է համակերպող հոսանքին, իսկ հերոսամարտերը նազազոյն արդարացումը յեղափոխական սերունդին:

Մայիս-վերջին և յունիսի սկզբներին տեղի ունեցան Այս բնորոշումը մեզ կը բերէ շարք մը եզրակացութիւններու, որոնք թեթաղական են մանաւանդ այսօր, երբ հայութեան ծոցին մէջ կը դործէ նոյն կազմալուծող ողին՝ հակառակ Սպասօնի և հերոսամարտերուն: Յաջողով կը խօսինք այդ մասին:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Խ. Հայաստանի տնտեսութիւնը

«Երօշակ»-ի յայտնած այն կարծիքը, թէ խորհրդային իշխանութիւնն արտառոց քաղաքականութեամբ յետին շքաւորութեան է հասցնում երկիրը և Հայաստանի տնտեսական շահերն էլ ստորադասուում է իր հարեան երկրների տնտեսական շահերից, մեծ վերդովմունք է առաջ բերել մեր հակառակորդների շարքերում:

Առանձնապէս բուլլեիկները, իրենց յատուկ գտնելի ոճով, շլացուցիչ թւերով ու խրոխտ յայտարարութիւններով, կաշիք ենուում են հերքելու այս տեսակէտը: Սակայն, բաւական է ուշադրութեամբ հետեւել հէնց իրենց, բուլլեիկների տաճ տեղեկութիւններին, որպէսզի համոզուել, որ «Երօշակ»-ն առաջնորդում է ոչ թէ «շինծու լուրերով», այլ երևան է հանում մէկ ճշմարտութիւն, որն այլևս որեւէ կասկածանքի ենթակայ լինել չի կարող:

Մայիս վերջին և յունիսի սկզբներին տեղի ունեցաւ Հայաստանի, Վրաստանի, Ազրբէջանի և ապա Անդր-

երկրային կուսակցական կազմակերպութիւնների համագումարները, ուր մանրամասն զեկուցումներ տըրուցին թէ՛ առանձին հանրապետութիւնների և թէ՛ ամբողջ Անդրիկովկասի տնտեսական դրութեան մասին*): Առանձնապէս Հայաստանի համագումարում, Կենտրոնական Կոմիտէի հաշտուող զեկուցանողը ամենաստոր հայհոյանքներ է ուղղում «Երօշակ»-ի հասցէին՝ նրա քննադատական տեսակէտի համար: Բայց և այնպէս, Հայկովկուսի առաջին քարտուղարի տեղի հայհոյանքները և ցուցադրած թւերն ու վաստերը անգոր են քողարկել դուռն իրականութիւնը և հերքել «Երօշակ»-ի մերկացումները:

Ոտելով մեր երկրի շինարարութեան և տնտեսական վերելքի մասին, մենք միշտ տարբերել ենք պետական շինարարութիւնը՝ ժողովրդական, լայն գանգ-

*) «Զարեա Վաստակ», մայիս 19 և 31, յունիս 2 և 12, «Խորհրդային Հայաստան», մայիս 24, 27 և 28, «Պրազա», յունիս 20:

ածալին շինարարութիւնից: Բարձից սպառուցել ենք, թէ ինչպէս պետական և զանգածալին շինարարութիւններն ընթանում են աներգալինակ ու անհամարժայի և թէ ինչպէս պետական շինարարութիւնը, մեծ մասամբ, կատարում է ժողովրդական գանգածներին տնտեսութեան ջախջախման և աղքատացման դնով: Մենք երբեք չենք ժխտել պետական ձեռնարկների հակապական տնտեսական նշանակութիւնն ու արժէքը: Բայց և միաժամանակ նշել ենք, որ այդ ձեռնարկներն արժէքազուրկ են դառնում, երբ բոլշեակներին տնտեսական քաղաքականութիւնը ստեղծում է պետական դրամատիրութիւն, որն իր իսկ ֆրիկի ներքում վարում է գաղութային ֆալաֆալամութիւն: Այլապէս, չի կորող պատահել, որ հակապական կառուցումներին ու շինարարական վերլիքին զուգընթաց ժողովուրդը քաւարի քաղցի ճիւղաններում, պատու սեւ հացի և մի կտոր օժտի համար ժամերով հերթի սպասի...

Անպայման շինարարութեան պարծանք կարելի է համարել Երկրանայր, Զորադէսի երգատրական կայարանի կառուցումը և Լենինականի հիւրանիւղի գործարանը: Սակայն, դրանց կողքին դեռ որքան յետ են մնում տնտեսութեան մի շարք ճիւղեր:

Վերջինքը հանքային հարստութիւնների մշակումը: Պղնձի արդիւնաբերութիւնը, որով այնքան հարուստ է Հայաստանը, և անդրկովկասեան տնտեսութեան մէջ՝ նաւթից յետոյ, իր նշանակութեամբ, երկրորդ տեղն է բռնում, գիտ եւ շատ է հեռու նախապատերազմեան վիճակին հասնելուց:

Հաղորդակցութիւնը, որ երկրի տնտեսական երակն է կազմում, բոլշեակների իսկ խոստովանութեամբ, «շատ հեռու է բաւարար լինելուց»:

Անբաւարար վիճակում են նոյնպէս ոռոգման աշխատանքներն ու Երալին տնտեսութիւնը: Ի նկատի ունենալով մեր երկրի ջրասակաւութիւնն ու անընդի տարածութիւնները, հասկանալի է, թէ երկրի տնտեսական կեանքի համար ինչ հակապական նշանակութիւն ունի ջրի բաւարար բաշխումը: Այնինչ, գեկուցանողի յայտարարութեամբ, ջրի պակասութեան հետեանքով է, որ ձի շարք շրջաններում ստիպւած եղանք ցանքի տարածութիւնն ինքներա կրճատի»:

Յայտնի է, որ Հայաստանի տնտեսութեան հիմնաքար կազմում է գիւղական տնտեսութիւնը: Ահա՛ այստեղ է, որ ամենածանր հարեւանք է ստացել մեր երկրի տնտեսութիւնը: Վերջին տարւայ հաւաքական տնտեսութեան քաղաքականութիւնն եկաւ վերջնականապէս խորակելու երկրի այդ կարեւորագոյն ճիւղը, մանաւանդ, այլանդակ միջոցների կիրառման հետեանքով: Արդիւնքը յայտնի է — ցանքերի կրճատումը, գործիքների փճացումը, անասունների կտորածը և անհատական տնտեսութիւնների ծայր աստիճան աղքատացումը: Ի նկատի ունենալով վերջին տաս տարիներէ շախտանքի հզամատարար խաղաղ պայմանները, գիւղի տնտեսութեան աստիճանաբար մեքենայացումը, խորհրդային տնտեսութիւնների Ֆինանսաւորումը պետութեան կողմից և արգաքանակութեան զգալի աճումը, պէտք է ասել, որ գիւղատնտեսութեան աճում համարեալ թէ չի նկատուում: Եթէ նախապատերազմեան դրութեան հետ համեմատած ցանքերի տարածութիւնն աւելացել է 12,000 հեկտարով, ապա դրա փոխարէն, գիւղատնտեսական արտադրանքը հազիւ է հաւասարել նախապատերազմեան չափին. այսինքն, չնայած ներկայ տեխնիքական անհամեմատ մեծ առաւելութիւններին, հայ գիւղը յետադիմում է: Եւ այդ յետադիմութիւնն աւելի է շեշտուում, երբ ի նկատի առնենք, թէ գիւղատնտեսական ասպարէզում ինչ հակապական նշանումներ են կատարել յետպատերազմեան շրջանին միւս երկրներում:

Յայտնի է, որ անասնապահութեան զարգացման համար Հայաստանն ամենալայն հնարաւորութիւններն ունի: Բայց և այնպէս, չնայած դրան, անասունների քանակը հազիւ է հասել նախապատերազմեան չափին (կասկածելի է, Ա. Ա.): և քանանասնապահութեան ընդհանուր արտադրանքը ներկայումս հազիւ գտնուում է նախապատերազմեան մակարդակի վրա»: Ուրեմն, Հայաստանի անասնապահութիւնը չի զարգանում բոտ հնարաւորութիւնների, և մեր երկրի արօտատեղերը անատորէն արմատաւորում են պրքեշնանցի ջուրերներին...

Որքան էլ որ ուրիշ ասպարէզներում շինարարութիւնը հակապական թրիչներ կատարի, հասկանալի է, որ գիւղատնտեսութեան յետանց նման վիճակը միանգամայն կործանարար է երկրի տնտեսութեան համար: Ձէ՞ որ արտաքին առևտրի զարգացման համար անհրաժեշտ է երկրի այդգործութեան բարգաւաճումը: Ձէ՞ որ Լենինականի գործարանին նախ և առաջ հումոյթ է անհրաժեշտ, որի մաստակարարողը գիւղն է. եթէ գնալով աւելում է իրիկների քանակը, ապա դրան համապատասխան էլ պէտք է զարգանայ բամբակի մշակումը: Այնինչ, բամբակի ծրագիրը Հայաստանում այս տարի իրագործուած է միայն 91 տոկոսով:

Լինելով ոչ արդիւնաբերական երկիր, Հայաստանի տնտեսութեան նշանակալից ճիւղերից մէկն է նաև տնայնագործութիւնը: Միայն արդիւնաբերութեան զարգացումն է, որ աստիճանաբար ասպարէզից ջրում է տնայնագործներին: Տնտեսութեան այս ճիւղն էլ Հայաստանում իտրտակած է, բայց տարբեր պատճառներով: Մանր հարկաւորումը և բռնի միջոցներով արտելներ կազմելու քաղաքականութիւնը միանգամայն մեղցրել են տնայնագործութիւնը մեր երկրում: Անգամ բոլշեակները խոստովանում են (էլիտաւրի գեկուցումը), որ տնայնագործութեան ջախջախը զգալի կորուստ է երկրի տնտեսութեան համար:

Ժողովրդի անմիջական պահանջները զոհացնելու տեսակետից հակապական կարեւորութիւն է ներկայացնում կոմունալ տնտեսութիւնը: Հայաստանի տնտեսութեան այս ճիւղն ևս գտնուում է ամենանախարար վիճակում, և, ինչպէս որ իրենք, բոլշեակներն են յայտարարում, կոմունալ տնտեսութիւնը «երկու ոտքով է կազմում»: Թէ՛ ջախջախ շինարարութիւնն ու յատկազոծումը, թէ՛ ջրային տնտեսութիւնն ու կանաչիկացիան և թէ՛ բնակարանային խնդիրը գտնուում են շատ անմխիթար վիճակում: Երեսարարութեան այս քնապաւառումն է, որ ամենից շատ պէտք է արտայայտէր գանգածների ստեղծագործական ու նախաձեռնական ոգին: Այն ինչ, ժողովուրդն ինքը քնաւ չի

մասնակցում այդ աշխատանքներին, և ամէն ինչ արուում է պետական միջոցներով: Եւ ժողովուրդը անմասնակց է այդ բոլորին ո՛չ թէ նրա համար, որ չի կամենում, այլ, որովհետեւ, մէկ կողմից այդատացած է և նիւթական կարեւորութիւններ չունի, և միւս կողմից՝ էլշխանութիւնն անհատական ձեռնարկների ամէն մէկ հնարաւորութիւն վերացրել է: Բուսական չէ Երեւանի կենտրոնում կանգնեցնել հիւրանոցի բազմահարկ շէնքը, որից կարող են օգտուել միմիայն օրւայ էլշխանատրներն ու ընտրեալները, այլ և պէտք է այնպիսի տնտեսական ու վարչական պայմաններ ստեղծել, որ նոյն Երևանի բնակիչն էլ կարողանայ նոր տուն շինել, կամ իր հին տունը վերանորոգել: Պէ՛տք է, վերջապէս, ընդունել, որ ջրի արագ ու առատ մատակարարումը և կանոնաւոր կանխվրցային ժողովրդի համար կենսական աւելի մեծ անհրաժեշտութիւն են ներկայացնում, քան իրենց խարխուլած խրճիթների կողքին կառուցող հոյակապ հիւրանոցները:

Իսկ ո՛րքան մեծ նշանակութիւն ունի երկրի տրնտեսական բարգաւաճման համար մշակութի հարցը: Չէ՞ որ տնտեսութեան արդիացումն ու մասնագէտ տնտեսավարներ ունենալը պայմանաւորւած են մշակութի զարգացմամբ: Այն ինչ, լուսաւորութեան գործը Հայաստանում աւելի քան վաս է: Այսպէս, գիւղական սպազարակութեան միայն 19,2 տոկոսն է զբաղւած. իսկ զարգացական ցանցը ընդգրկում է 8—11 տարեկան երեխաների միայն 66 տոկոսը: Ուրեմն, հարիւր գիւղացուց դրել կարողալ չգիտեն 81 հոգի և տարեկան հարիւր երեխայից 34-ը զպրոց մտնելու հնարաւորութիւնից զուրկ են: Եւ քանի որ միմիայն 1934-ին է նախատեսւում մտցնել ընդհանուր-պարտադիր ուսում, ապա ուրեմն դեռ մի քանի տարի ևս հազարաւոր երեխաներ զպրոցից զուրկ են մնալու՝ դատապարտւած խարխուլու տղիւնութեան ճիւղաններում և կտայցներու անդադրեցողի շարքերում: Եթէ այս բոլորն էլ աւելացնենք այն խնդրողները, որ մշակութի բոլոր ասպարէզներում յարուցանում է էլշխանութիւնը, միանգամայն պարզ կը լինի, թէ ինչպիսի ահաւոր վտանգի է ենթակայ հայ միտքն ու զիբը Հայաստանում:

Եւ, ի նկատի ունենալով այս բոլորը, զարմանալի է, որ Հայաստանի արդիւնաբերութեան զարգացման թափը միշտ վտանգի տակ է: Այսպէս, օրինակ, արտադրութեան ընդհանուր արտադրանքի արժէքը, մարտամիս համեմատութեամբ, ընկել է 14 տոկոսով:

Վերջ յիշւած վրաստեր իսկ բուսական են համոզւելու, որ, իրօք, երկրի էլշխանութի ու բուն ժողովրդի միջև տիրում է կատարեալ անընդեւտ: Երկրում գոյութիւն ունի ո՛չ թէ մէկ ընդհանուր, այլ երկու տեսակի շինարարութիւն՝ պետական և ժողովրդական: Առաջին, պետական շինարարութիւնը, որն առաջ է տարում մէկին օժանդակութեամբ ու ժողովրդից դուրս կորցւած միջոցներով, զարգանում է արագօրէն ու անկախ երկրի տնտեսական ընդհանուր մակարդակից: Երկրորդ, գանգաձային շինարարութիւնը — որը և կազմում է ամէն մէկ երկրի վերաշինման միակ պատահականը — ոչ միայն չի ամապատասխանում պետական շինարարութեան զարգացման թափին, այլ և

չնորհիւ էլշխանութեան տնտեսական ու վարչական յոսի քաղաքականութեան, շատ յետ է մնում և, առհարակ, յառաջդիմութեան որեւէ նշաններ ցոյց չի տալիս:

Գիւղատնտեսութիւնը, բնակարանային շինարարութիւնը, կոմունալ տնտեսութիւնը, առևտուրը և կրթական գործը կարող են զարգանալ միմիայն այն դէպքում, երբ ապահոված է ժողովրդական լայն գանգաւածների օժանդակութիւնը: Առանց ժողովրդի բարեկեցիկ վիճակի երկրի տնտեսական ընդհանուր վերելք անհնարին է: Եւ քանի որ ժողովրդի դրութիւնը գնալով աւելի ու աւելի է վատթարանում, դրա համար էլ Հայաստանի տնտեսութեան այն մեղքերը, որոնք շնորհիւ պետական գանձարանն ու ժողովրդի կեղեքման են ուժճանում, սպասւած ու հարկ կազմ օգտակարութիւնը չեն կարող ունենալ, որովհետեւ երկրի ժողովրդի տնտեսութիւնը քայքայւած վիճակում է և աղաքանկութեան խոչըրպոյն մարզ գտնւում է թշուառութեան, քաղցի ու խաւարի մէջ:

Ահա թէ ինչու, մենք, էլշխանութի պետական շինարարութեան օգտակար դերը, միաժամանակ պայքարում ենք խորհրդային տնտեսական քաղաքականութեան դէմ՝ պահանջելով այնպիսի մէկ դրութիւն, որ ժողովուրդն ինքն էլ կարողանայ զարգացնել իր տրնտեսութիւնը և հնարաւորութիւն ունենայ լայն մասնակցութիւն բերելու երկրի վերաշինման գործին:

Այժմ տեսնենք, թէ տնտեսական յառաջդիմութեան ի՞նչ յարաբերութիւններ կան Անդրկովկասի հանրապետութիւնների միջև:

Իրայց, նախ և առաջ, ի՞նչ մակարդակի վրա է գտնւում Անդրկովկասի տնտեսութիւնն ընդհանրապէս: Անդրկովկասն իր հանքային հարստութիւններով (քարիւղ, պղինձ ու մարգանց), անասնապահութեամբ, և յերգործութեամբ և հումոյթով (քամրակ, բուրդ և յեղձ) տնտեսական առաջնակարգ տեղ է գրաւում Խորհրդային Միութեան մէջ: Եթէ մի կողմ թողնենք քարիւղը, որի արդիւնաբերութիւնն ամբողջապէս Մոսկուայի ձեռքն է գտնւում (շնորհիւ քարիւղի միջազգային խոչըր նշանակութեան), կարելի է տակ, ի նկատութեան մասնագէտ բոլոր ճիւղերը անհամեմատ յետամնաց վիճակ ունին:

Ահա՛ թէ ինչպիսի խոստովանութիւն է անում գիւղատնտեսութեան դրութեան մասին Անդրերկրի առաջին քարտուղար Լոմինաձէն՝ Վրաստանի Կոմկուսի Դրդ համարումարում արտասանած իր ճառի մէջ. —

«Հաղիւ թէ որեւէ տեղում գոյութիւն ունի գիւղում այնպիսի վատ, այնպիսի ծանր ու այնպիս անկայուն դրութիւն, ինչպէս մեզանում՝ Անդրկովկասում: Թերևս Անդրկովկասն այդ կողմից ամենավատ շրջանը լինի Խորհրդային Միութեան մէջ: Ես կարծում եմ, որ Խորհրդային Միութեան մէջ ոչ մի տեղ, քայքի թերևս Միջին Ասիայի ամենախուլ անկիւններից, դուք այլևս չէք գտնի այն դրութիւնը, որ մենք ունենք Ադրբէջանում, Հայաստանում և Վրաստանի մի շարք շրջաններում»...

Եւ գնալով, տարէց տարի, դրութիւնը ո՛չ թէ լուանում, այլ վատանում է: Եթէ պատերազմից անալ

խոշոր կղզուբառ որ անասունների առատութեամբ Անդրկովկասը Ռուսաստանում առաջին՝ և Եւրոպայում երկրորդ տեղն էր զբաւում, ապա ներկայիս համարեա թէ վերջին տեղն է բունում:

1927թ. Անդրկովկասը տւել է 78,000 թօն բամբակ, իսկ 1929-ին՝ 56,000 (նախապատերազմեան արտադրանքի ճիշտ կէտը), 1927—28-ին ստացւել է 4,366 թօն բոժոժ, 1928—29-ին՝ 3.966. բուրդ՝ 1927—28-ին՝ 3,083 թօն, 1928—29-ին՝ 2,774: Դրանց զեմաց, 1928—29թ. շուկայ է հասուել 2,818 թօն միս, իսկ 1930 թ.ի միայն առաջին կիսամեակին՝ 8006 թօն, — որ նշանակում է անասունների նւազում:

Գիւղական տնտեսութիւնը Անդրկովկասում, համեմատած Խորհրդային Միութեան հետ, մեքենայացած է ներք անշամ պակաս:

Իսկ թէ Անդրկովկասի ճարտարարեստացումը ի՛նչ աստիճանի է հասած, բաւական է յիշել, որ ծրագրի համաձայն, այս տարի միայն պէտք է նա Խորհրդային Միութեան մէջ հինգերորդ տեղը զբաւել:

Անդրկովկասի տնտեսական այս ընդհանուր յետամնացութեան մէջ, միայն Վրաստանն է, որ երջանիկ բացառութիւն է կազմում: Այսպէս, օրինակ, Վրաստանի արդիւնաբերութիւնը 22 տոկոսով աւելի արագ է աճում, քան Խորհրդային Միութեան արդիւնաբերութիւնը:

Գիւղական տնտեսութիւնը, որ Հայաստանում շատ «ծանր, վատ ու անկայուն» վիճակում է գտնուում, ապա՝ Վրաստանում «կայուն դրութիւն» ունի:

Եթէ Հայաստանը ներկայիս ընդամենը 137 տրակտոր ունի, ապա՝ Վրաստանի միայն Կախեթիայի շրջանը 200 տրակտոր ունի:

Եթէ հայ գիւղացիութեան միայն 19 տոկոսն է զբաղէտ, ապա վրաց գիւղացիութեան՝ 27 տոկոսը:

Եթէ Հայաստանում զարնանացանը յաջողւել է ընդամենը 82 տոկոսով, ապա Վրաստանում՝ 91: Բամբակի ծրագիրը Հայաստանում իրագործւել է 91,3 տոկոսով, Վրաստանում՝ 102,5:

Եւ եթէ Վրաստանի մի շարք շրջաններում գիւղի վիճակը նոյնպէս վատ է, ապա դա ո՛չ թէ վրացական գիւղերում է, այլ Ախալքալախում, Ախալցխայում և

Բորչալում, ուր ազգաբնակչութիւնը ոչ-վրացիներ են:

Այս մասին խօսքը տանք նոյն Հոմանիճէին. —

«Մի քանի վրացի ընկերներ, խօսելով Վրաստանում տիրող դրութեան մասին, մի կողմն են թողնում այս շրջաններն այն հիմունքով, որ Բորչալուի շրջանում ոչ թէ վրացի, այլ թուրք բնակչութիւն կայ, Ախալցխայում — թուրք և հայկական բնակչութիւն, իսկ Ախալքալախում՝ հայ բնակչութիւն: Բայց չէ՞ որ այդ շրջանները մտնում են Վրաստանի հանրապետութեան մէջ: Ինչպէ՞ս կարելի է դրանց մի կողմ թողնել»...

Փաստերի լեզուն աւելի քան պերճախօս է: Այո՛, Հայաստանի տնտեսութիւնը քայքայման ուղիով է ընթանում և դնալով, ժողովուրդն աւելի ու աւելի է աղքատանում: Թշուտ է Հայաստանի վիճակը, որովհետեւ թշուտ են նրա վարիչները: Հայաստանը հայ բուլշեիկի համար նոյն դաղուժն է, ինչ որ Ախալքալախը վրացու և Ղարաբաղը*) ազգրէջանցու համար: Վրաստանը բարգաւաճ վիճակ ունի, որովհետեւ վրացի բուլշեիկը նախ և առաջ վրացի է և Վրաստանի շահերը նրա համար ամէն ինչից բարձր են:

Եւ ի նկատի ունենալով վերջին տարւայ վարչական ու տնտեսական կենտրոնացման քաղաքականութիւնը, այն է՝ մի շարք կոմիսարիատների վերացում և մէկ ընդհանուր Անդրկովկասեան ժողովրդական Տնտեսական Խորհրդի հաստատում — այլևս անվիճելի է, որ Հայաստանը վերջնականապէս կորցնում է իր քաղաքական և տնտեսական ինքնուրոյն դիմագիծը:

Ապացոյց, թէկուր այն, որ Անդրկովկասեան Երկրային Կոմիտէի քարտուղարութեան նոր կազմը բաղկացած է մէկ վրացուց, մէկ ազգրէջանցուց և մէկ ռուսից: Առաջին քարտուղարը վրացի է, իսկ հայ բուլշեիկը բացակայում է: Այլևս, ձեւականութեան համար անդամ, հային հաշի չեն առնում...

ԱՇՈՏ-ԱՐՄԻՐՈՒՆԻ

*) Լօմինաձէի ֆառից պարզում է, որ Ազրբէջանի շրջաններից անհնավատ վիճակում գտնուում է Ղարաբաղը:

ՔԱՌԱՍՆԱԲԵԱԿ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

(Շարունակութիւն)*

Եկաւ ժամանակ երթալու: Գիւղից դուրս ելանք կարգով: Տէրտէր, շատ մը աղօթքներ կարդալէն վերջ, բոլորնուս ճակատ համբուրեց եւ ըսաւ. «Գնացէ՛ք, գաւակներս, Աստուած ձեզ հետ լինի՛ր. բարի յաջողութիւն կը մտղթեմ»: Մեր մէջ ո՛վ որ սիրտ չունէր՝ սիրտ առաւ, ով որ ունէր՝ աւելցրեց իր սիրտը:

Է՛ տէրտէրնե՛ր, դուք ալ այդ տէրտէրի նման եղէ՛ք: Երիտասարդնե՛ր, դուք ալ եղէք Մուշեղի նման: Կէս ժամ սպասեցինք առտեղ կայնած, որ Սարգիս աղան գայ, որ մենք ալ շարունակենք մեր ճանապարհ:

Նայեցինք որ մի կին, մի երիտասարդ, Սարգիս աղան միասին կուգան: Այդ ազգասէր կին ունի երեք տղայ-գաւակներ: Անոնց անուներ են 1. Սարգիս, 2. Մկրտիչ, 3. Մուշեղ: Այդ ազգասէր կին հիմակ դեռ ողջ է: 50 կամ 55 տարեկան կայ հիմակ:

Քաջ Սարգար հարցրեց. ինչի՞ ուշացար, Սարգիս: Պատասխանեց Սարգիս, թէ դուք իմ տեղս լինէիք, դեռ ուշ պէտք էր գալիք:

Թէ ի՞նչպէս: Կը նայիս՝ այս կին իր գաւակին յանձնեց. իր գէնքով, իր ձիով եւ ամէն բան ունի իրեն պատրաստ: Կրկին կին լալով ըսաւ, ինչպէս Սարգիս աղային ըսած էր. «Սարգար ջան, այս իմ սիրելի Մուշեղուս մատաղ կանեմ իմ ազգիս ազատութեան: Ատէ՛ք, տարէ՛ք ձեզ հետ: Ինչպէս դուք կերթաք հայ ազգին համար գոհակու, իմ Մուշեղուս ալ թո՛ղ գայ ձեզ հետ: Թէ պէտքովիւն կուենանք՝ Սարգիսին եւ Մուշեղին ալ կուղարկեմ»:

Ըսաւ Սարգար. «Գնա՛, մայրիկ, Աստուած քո սըրտովը քեզի տայ: Աղօթող եղիք մեզ»:

Սարգիս ըսաւ. «Տղե՛րք ջան, նայեցէք այս Ստեփանին. մօր մէկ գաւակն է: Ատոր ալ մայր իր ձեռքով յանձնեց ինձ, ըսաւ, տա՛ր, թո՛ղ ազգիս մատաղ լինիք»:

Մեր բոլորիս մազեր փատի պէս կայնեցաւ: Որ դուք ներկայ լինէիք ինչպէ՞ս պտտի էդնէիք:

Այդտեղ ներկայ էին Բաշ-Քեաղիկեարցիք, Օրթա-Քեաղիկեարցիք, Ներքին-Քեաղիկեարցիք, Օղուղլուցիք, Բայրաղարցիք, Քիրակատարի ծերունի տէրտէր: Ամբողջ խումբ-խումբ կանցնէին:

Քաջ Սարգիս եւ քաջ Սարգար շատ մը յուսադրելով այդ գիւղացիներին, ծերունի տէրտէր եւ մեր Բաշ-Քեաղիկարցի տէրտէր շատ մը աղօթքներ կարդալէ

վերջ, գիւղացիների ձայն օտը կը թնդացներ. «Կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛» Հայոց ազգութիւն. կեցցէ՛ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն»:

Այդ խեղճ գիւղացիների սիրտ այնպէս գրգռեց այդ բուպէին (որ) ամբողջ կուզէին մեզ հետ գալ:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհ գէպի Բանդաւաճաւ. ցորեկները ճամբայ չենք քայլի, թէ ոուս կառավարութիւն չիմանայ:

Մի ցորեկ այնտեղ մնացինք: Իրիկուն եղաւ, կըրկին շարունակեցինք մեր ճանապարհ:

Այդ բանդաւաճաւտղի հայեր այն պատու տւին մեզ, որ պատմելու չի կայ, թէ ինչպէս մեզի ճանապարհի դրին:

Այն գիշեր գնացինք Բէրնայի ձոր: Բէրնա գիւղից 15 բուպէ հեռու էր այդ ձոր: Մեզնից մի քանիս դնացին գիւղ, իմաց տւին, յետ դարձան: Մէկ ալ նայեցինք՝ գիւղի քահանան, մաճլիս(էն) 10 մարդ եկան մեզ տեսնելու: Այնքան ուտելիք բերած էին հետեր (նին), մենք ուտելէն վերջ՝ կէս մնաց:

Իրիկուն եղաւ, կրկին շարունակեցինք մեր ճանապարհ գէպի Բէրնա գիւղ, որ այդ գիւղի քով մի մաղարա կայ: Մի ցորեկ այդ մաղարան սպասեցինք: Հագուտի համար պակասութիւն ունէինք: Քիչ այդ մաղարան սպասեցինք:

Իրիկուն մութը տաւ, ճանապարհ ելանք գէպի Չարուկ, որ մեր գէնքեր այդտեղն էր: Այդտեղի հայեր իմացուցին միւս հայ գիւղացիներին:

Մեր ամբողջ հրացաններ 78 հատ էր, բայց մենք 84 մարդ էինք: Մեզնից գատեցին 6 ընկերներ, վերադարձրին Կարս: Մենք մնացինք 78: Մեզնից 24 ձիաւոր էր:

Մեր գէնքեր՝ այնպու եւ սուրմալու, ատրճանակներ եւրոպական, իսկ խանչաներ՝ կազակի ձև: Իսկ մեր հագուտներ՝ կազակի եւ մի քանիս լազի ձևով: Ինչպէս զօրք ուն էիր հրացանին սուկի (սուկն) մենք ամբողջս ունէինք:

Մենք ուտեցինք վրայ կարած էինք պլատներ (°), վրան գրած էր Մ. Հ., այսինքն Միութիւն Հայաստանի: Իսկ Սարգիս եւ Սարգար ուտեցին վրայ կը կրէին հագարապետի էպրիտներ:

Մեր ընկերներից մէկ ուսաց հարիւրապետ էր: Իր գէնքով, իր ամէն պատրաստութիւնով եկած էր,

* Տես «Դրօշակ» 1930թ. № 5:

մեզ կը սորվեցնէր ամէն բան, ինչ որ պէտքն էր: Այդ հարիւրապետ արւըլցիացի Ստեփանն էր:

Մենք ունէինք երկու դրօշակներ, որ մէկ Գրիգոր Լուսաւորչու պատկեր, միւս՝ առիւծ և կիսալուսին, նուրբ ձեռքով նկարած էր:

Ամբողջս դիւղից ղուրս, ձիանք, կարգով կայնեցանք: Ներկայ էին երկու քահանաներ, 300 էն աւելի գիւղացիներ:

Քահանաներ շատ մը օրհնութիւն կարգալէն վերջ՝ թաջ Սարգար, որ ինք բարոյրովն կարգալ չէր դիտէր, մի ճառախօսութիւն արեց Հայաստանի, շար լուծի տակ ճնշող, հայերի վրա: Գիտես թէ ձեմարանից եկած էր: Բայց ինք 12 տարի էր, որ լեռներ կը պտտէր ուղալը: Ամբողջ Ռուսաստան դիտելին ատոր: Գիւղեր՝ երկնան որ լա՛ր, կըտէին: Սո՛ւս կաց, Սարգար եկա՛ւ: Այդ երեխան ձայն կը կտրէր: Ռուս կառավարութիւն շատ աշխատեց ձեռք բերելու: Սարգարին, բայց չէր յաջողներ:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհ, դէպի տանկաց սահման երթալով:

Հասանք Ղազարգուլա ձոր 1890 սեպտ. 22-ին: Այդտեղ զիչ կանդատութիւն ատինք: Ամէն մարդ իրան համար հաց ունէր. կերանք հացերնիս: Քիչ ցուրտ էր, կրակ վառեցինք, տաքացինք:

Արդէն առաւօտեան մօտ էր, աղօթարան բացեց, շարունակեցինք մեր ճանապարհ: Հասանք Բող-տաղ:

Բող-տաղ չհասած՝ նայեցինք, երկու ջրղեր հրացանով կը փախչին մեզինց: Քանիս դնացին ատոնց բռնելու: Քրդերու տեղ անառիկ տեղ էր, մեզինց ալ զիչ չուու էր: Տղաքներ մէկը կը բռնեն, իսկ միւսը կը փախչի, կանյալտանայ: Այդ մէկ ջրղին բերին խումբի մէջ: Սարգիս հրամայեց. «Հարցուցէք, թէ դու ի՞նչ կը սպասես այդտեղ, սահմանի վրա»: Մենք ջրղերէն լեզով հարցրինք, թէ դու ո՞րտեղացի ես: Բորտ պատասխանեց թէ յալաշիրտցի եմ: Ասացինք, որ մենք ուսի սահմանապահ գործ ենք, եկած ենք հայերին բռնելու: Բորտ պատասխանեց. «Ինձ և իմ ընկերիս ալ Ալաշկերտից ուղարկած են այստեղ՝ անոնց ճանապարհ կը սպաննք: Մենք դեռ երկու ընկեր ալ ունինք, անոնք ալ անդին կը սպաննեն»: (Չնագրի շալախալուքեան մէջ այս նոյն խօսակցութիւնը ատալ է քերտած նաև քրդերէն: Ծանօթ. Ոճբ.): Բորտը խօսք վերջացնելէն վերջ՝ հրամայեց Սարգիս. «Տղերք, իսնչալով մարդ մի հատ գարկեցէք, ձայն չեյնի, թաղեցէք»: Անգուժ թուրքի սահմանապահին թաղեցինք: Իրենք մեզի արևի դէմ կը թաղեն:

1890 սեպ. 22-ին օրը կիրակի էր: Եարունակեցինք մեր ճանապարհ: Քիչ ատեն անցանք նայեցինք՝ ճիւղ տէ սպասող ջրղին խօսք. երկու ջրղեր ալ կան: Մեզի տեսան թէ չէ՝ սկսեցին փրփուլել դէպի Ալաշկերտ: Մեզինց 6 ձիաւոր զնացին անոնց յետևից բռնելու: Քանի մը կրակ բացին անոնց յետևից: Մինչև գիւղի վերև, անոնց(մէ) մէկ կը վերաւորի. գիւղ կը մտնեն ջրղեր: Մեր 6 ընկերն ալ առանց վնասի յետ դարձան:

Այդ ջրղի գիւղեր երկու գիւղ են, Քօսա-տաղին տակը, ձորի մէջ: Այդ գիւղերի անուններն են. Վերին-Պոպուզ, Ներքին-Պոպուզ: Քրդերին կըուի այդ գիւղերին՝ Պոպուզէ Ժորին, Պոպուզէ Ժերին:

Իսկ այդ Քօսա-տաղ ըսած լեռ շատ բարձր է, Մասիսի ձևով, բայց մի տերև չես տեսնի վրան: Այդ լեռին գլուխ ելնել անհնար է: Դեռ մարդ մը չէ տեսած այդ լեռին գլուխ: Այդտեղ փորձ անողներ կը պատմեն, թէ, մինչև կէս բարձրանալուն պէս, այնպէս սարսափելի փոթորիկ է. քամին վերէն հող քար կը զարկէ մարդու երեսին, ալ ճանապարհ չի տեսնի, այնպէս սարսափելի փոթորիկ է: Այդ է պատճառ, որ մարդ չի կրնայ բարձրանայ այդ լեռն գլուխ:

Մեր վեց ընկերներ հասան մեզի, որն է Արբաշամ, Սարդար, Նափօ, Մըկուչ, Գրիգոր, Պօղոս: Չիբրեց վար իջան, հանգստութիւն առին:

Կէս ժամ շտեկ, նայեցինք, որ ջրղեր հրացան նետելով կուզան մեզ վրա: Հակառակ (հակառակի պէս) մեր նստած տեղ շատ գէշ էր: Եթէ այդտեղ սպասէինք՝ ջրղեր մեզի բուրջու կը ջարդէին: Մեզինց մէկ՝ Ալաշկերտցի Մինաս, այդ տեղեր շատ պտտած էր, ըսաւ որ բարձրանանք, բարձրանանք Բող-տաղ: Ետտ լաւ էր մեզ համար:

Երթալով բարձրացանք Բող-տաղ ըսած լեռին վրա: Սարգար մեզի խումբ-խումբ բաժնեց, դրօշակներ բացինք: Հրամայեց ամէն մարդ քար բերէ, իրան մատառիս չինէ: Ետտով ամէն մարդ իրան համար մի տեղ պատրաստելուց յետո՛յ՝ կրկին բուրջու կարգաւ կայնեցանք այդ անառիկ լեռան Քեկերին: Մեր կոնախ ուսու է, անկից վախ չունենք. այդտեղ թուրքին հողն է: Միւս երեք կողմից անկարելի է մարդ մը մեր վրա դալ:

Քրդեր առաջ հազիւ 20 ձիաւոր կային. բայց երթալով, շատացան: Կանոնաւոր զօրք ալ եկաւ, հասաւ ջրղերին: Այնպէս սուս-փուս կայնեցան մեր դէմ:

Մեզի հետ կար մի ախալցիացի, որ ինք ուսին հարիւրապետ էր Կարսի պատերազմի ժամանակ: Պատերազմի մէջ եկած է, գիտէ ամէն կարգ: Այդ ախալցիացի Ստեփան երկու խումբի բաժանեց մեզի, դարձրեց սարին կոնախ, ինկաւ առաջինս դիմեց: Արդէն թուրքեր դիտակով կը նային: Խնայեց Ստեփան մեզի խումբով չորս անգամ պատուցրեց սարին բուրջ: Սարին յետև փոս էր, կիջնայինք փոս, կը դառնայինք առաջ, որ թուրքեր կերեւան մեզինց, մենք ալ անոնցմէ:

Թուրքեր կարծելով, թէ ինչքան են ատոնք, որ վերջը չի կայ՝ այդպէս թուրքի, ջուրղի աչք վախցաւ:

Ղարաբաղից Զաքար բողին չալեց, ամէն մարդ պատրաստ կայնեցաւ իր տեղին վրա. այնպէս որ թըշնամին մեզի չի տեսնի, այնպէս քարեր պարսպ շինեցինք մեր դէմ:

Սարգար, Սարգիս, Ստեփան փոքր իջան, որ այդտեղն է մեր ձիեր, մեր պատրաստութիւն: Մեզ բուրջու կանչեցին իրենց մօտը: Քաջ Սարգար այդտեղ կրկին մի ճառախօսութիւն արեց զգալուած ձայնով. — Տանկահայաստանի եղբայրների ճնշում, նախատինք, սպանութիւն, կոտորի տաննի և այդ երկու դրօշակներին նշանակութիւն: Ամբողջս արուն-արցունք թափելով տեղերնիս դարձանք:

Լեռն երկու կողմը դրօշակներ կը ծածանէր:

Մեր յետևի փոքր մեր ընկերներից պատրաստ կարնած էինք հինգ մարդ. որ(պէսզի) մեր վրայի պատրոն

չբանեցնենք՝ անոնք բեռներից մեզի պատրոն (կը) ցրենն:

Փոսին մէջը, բեռներին քով կար մեզի մի Ֆըշ արաղ, որն որ ուզէ, երթայ իմէ: Բայց շատեր իրենց վրից ունէին կախած շոտորան, որ արաղով լիքն էր:

Բայց թշնամիների թիւ երթալով հասաւ Հագարի շափ: Մեզինց ընկերներ հեռադիտակով կը նային. քրդեր առաջ կայնած են, զորք Լտեից: Քիչ-քիչ սկսեցին մօտիկնալ:

Թշնամիներից մի ձիաւոր, ձին քշելով, առաջ կուգար: Սասունցի Արարոյի հետ սպանած Խուժաց Թագավանքը գիւղացի Աւսոն առաջացած էր բարձր քարին: Զարկելուն պէս ձիաւորին վար բերաւ: Զին դատարկ յետ դուռաւ:

Թշնամին դէպի մեզ մօտիկնալով՝ սկսեցին կրակ տալ: Մենք ալ սկսեցինք: Մուրի դռման լուներ երկու կողմից: Պատերազմը տեղք վեց ժամ: Իրիկուն էր, մուժը տաւ, այլևս մենք կրակ չըսացինք: Մեր գնդակ թշնամին կառնի, բայց մեզից ոչ մէկ (կորուստ): Առանց վնասի սպանեցինք, նայեցանք, որ թշնամին սկսեց յետ դառնալ դէպի Ալաշկերտ, Բերդի ճանապարհով: Մենք ալ հաւաքեցանք, մեր կայած պատրաստութիւն ձիերի վրա բարձանք, ուղղակի գնացինք Թէքա-Բինա ձոր:

Երթցած ժամանակ, մի տեղ նստեցանք հանգստութիւն առնել: Սարգիս ըսաւ մեզ. «Տղերք ջան, մենք ո՞ւր երթանք: Մեզ խաբեցին. այսօր երեք օր է մեր յետեւն խումբ պէտք է դար: Զեկան: Հացերնիս ալ լրմընցաւ: Ի՞նչ անենք: Եթէ խումբ դար մեզ համե՛նք՝ այս գիւեր կը մտնէ՛նք Ալաշկերտ: Քանի որ չեկան այսպէս երթանք Իգդիր, երկու սահմանի մէջ տեղից: Արդէն այդտեղից ուղղակի ճանապարհ է, կերթայ մինչև Պարսկաստան»: Այդ լեռ այդպէս է. Տրապիզոնից մինչև Պարսկաստան, ոտուի և թուրքի սահմանի մէջ տեղ: Այդ ճանապարհին կըսի Շահօթի: Ժամանակին պարսից բեռնակիր քարւան այդտեղից կանցնի եղեր. բայց հիմակ չէ:

Մենք շատերս, անօթութեան համար, ուզեցինք մօտիկ ճանապարհով մտնել Ռուսաստան: Մեզի մօտիկ է Կաղզվան: Եթէ մենք մարգարէ լինէինք՝ մեծ յաջողութիւն կը գտնէինք: Այդ գիւեր Ալաշկերտի թուրք քուրդ զօրք, բոլոր կը փակնէին՝ թէ հայերին երկաթէ դուռ բացած է(°): Տուներ տեղեր թողնելով՝ Անտապի(°) լեռներ կեննեն, որ(ովհետև) անտեղ քրդեր շատ են, հայեր բոլորովին չկան: 4 ժամ է Ալաշկերտից Անտապի գիւղեր:

Բոլորս յօժարեցանք մօտիկ տեղից Ռուսաստան մտնել: Շարունակեցինք մեր ճանապարհ դէպի Թէքէ-Բինայի ձոր:

Ճանապարհին հանդիպեց մեզ 7 հատ քրդեր: Հետերնին կը տանէին երեք եզներ: Առանց բռնեցինք: փախան. մութ գիւղեր էր, չկարողացանք բռնել: Եւ չինք հատին տարինք մի ձորի մէջ, վրաներ նայեցինք, հարց-հարձ արինք, լաւ հասկացանք, որ հայի արևել ծծող Անտապի քրդեր են: Առանց մէջ մէկ լաւ շուրեր ունէր, բայց ստակ չելաւ: Առանք սպանեցին վերջ, ես դարձայ այն մէկին վրա լաւ նայելի. Չէպին վրա կար-

ւած ունէր 25 հատ տածիկի ոսկի: Քանդրտեցի, առայ, դարձայ տղոց մօտ:

Այսպէս կէս ժամէն աւելի քաշեցինք, Թէքէ Բինայի ձորը իջանք: Անօթութիւն թուրքացուցի էր-մեզի: Զորին մէջ հասնելուն պէս, քրդի կոնկրէն մէկ շուտ մը մտրեցինք, կրակ վառեցինք: Ամէն մարդ իր սուռկին շարեց միս: Ամէն (մէկը) իրան համար, առանց աղի, առանց հացի կուլ կուտայ: Բայց մեզինց Ը հօդի կոկի ող կողմ սուռկին կը զարկեն, կը դնեն կրակին, քիչ սենալուն պէս կը վերցնեն, սեցած տեղեր խանջալով կը կտրեն, կուտեն: Ի՞նչ անեն որ անօթութիւն է. ուրիշ բանի մը չի նմանի:

Մեզինց, կարող եմ սասել թէ, երեք մասը աղ-դերք(անց) փափուկ ապրած տղերք են. ո՛չ բն շալակի տեսած են, ո՛չ անօթութիւն, ո՛չ այսպէս երկար ճանապարհ քայած ունէին: Բայց այն սէր, որ սպաւորւած էր անոնց արտին մէջ, ոչ թէ այդ նեղութիւններ՝ այլ ամենայն սիրով մեռնիլ ազգի ազատութեան համար:

Իրիկուն եղաւ, հաւաքեցինք Սարգիս աղի մօտ: Կրկին Սարգիս հարցրեց. «Ի՞նչ կուզէք տղերք, ո՞ր կողմ երթանք»: Բոլորս յօժարեցանք մօտիկ տեղից մտնել Ռուսիա: Այդպէս բոլորիս յօժարութեամբ եղաւ:

Մօտ էր մեզի Կաղզվան: Խումբ-խումբ շարունակեցինք մեր ճանապարհ, որ թէ ինչքան որ կերթանք, բայց սրտերնիս արիւն կուլայ: Ի՞նչ անենք, ուրիշ ճար չկայ:

Մեր ճանապարհ շատ անտոյիկ տեղից էր: Մեր ձիաւորներ(էն) ոչ մէկ ձի(ու) վրա չկար նստած, բացի Սարգարից: Անոր ձին մարդի նման կը քալէր, մարդի նման ամէն բան կը հասկանար: Այդ ձին այնպէս քարափներ վար կըլնէր կըլնէր, որ մենք հազու ձեռքերով ճանկելով կըլնէինք այդպէս քարափներ: Մութ գիւղեր(ին) մենք սուրհանդակին չէինք նայի. աւելի լաւ Սարգարի ձին կը նայէինք. սուրհանդակից լաւ դերին ճանապարհներ կը գտնէր:

Տորեկին մեռնից բաժնեցան երկու ընկերներ՝ Կաղզվանից հաց բերելու՝ որն է Թէքերտաղցի Գրեղոր (և) Ղարաբաղցի Տէրտէրեան Յովհաննէս: Անոնք ալ այնտեղ թող մասն:

Մենք Կաղզվանի վրայից անցանք: Արաղ գետին չհասած, նայեցինք, որ կրակ կերկնայ: Մենք գիտնալով թէ հայի դիւղ է այդ կրակ: Կերկնայ, հակառակ, թուրքի պարտէզ է եղել: Մեզինց գառուցան Մեհարաբ, Սահակ, Զարգար, Եփրեմ, Գրեղոր, Ղարաբ, գնացին դէպի կրակ: Մենք ջուրի քով չհասած՝ անոնք յետ դարձան: Հարցրեց Սարգիս. «Սահակ, ինչ(°) շուտով յետ դարձաք»: Պատասխանեց Սահակ. «Աղա՛ւ, թուրքեր են. մենք գնացինք, անոնց երկուք փախան դէպի Կաղզվան իմաց տալու: Անոնք մեզի բոլորիս տեսած են»:

Անոնք կերթան Կաղզվան կառավարութեան իմաց տալու: Արդէն առաջ արբից 7 ընկերներից (քրդերից) երկուք որ փախան, անոնք ալ գնացեր են Կաղզվան իմաց տալու:

Կաղզվանի նաչանիկ թուրք էր: Յարութիւն աղի ժամանակ, ատոր եղբոր չաղբներ թալան տւած են:

Թուրք դանդաղաբերները չորսն ալ գնացած են այդ նաչալիիկին ջով: Այդ նաչալիիկին մէկ կարայր Տաճկաստան կը մնայ: Բայց ինք Ռուսիա կը մնայ, ուղած զեր կը խաղայ: Ռուս կառավարութիւն շատ հաւատարիմ ճանչցած է այդ շան:

Չորս գանդաղաբերներ որ կերթան, նաչալիիկ անմիջապէս անտեղի զորքէ հրամանատարին իմաց կուտայ, և ինք, Չձ ձիւտարով, Պաս գելզ կիջնէ, միգից ատաջ: Այդ ժամանակներ զեւ կազակ սարգաթ յետ չեն դառած (Կազովա՞ն), որովհետեւ այդ Կազովան ամառանոց տեղ է:

Այլազիբացի Մինոս դուռ մեղի հանգիստ ճանապարհ, որ Երասխ գետ անցնենք: Անցանք այն կողմը, առանց վնաս: Արդէն լուսնամարտ մօտ էր, հասանք Պաս գելզի մօտ: Գիւղի տակ բաղչաներ կային. բաղչայի մը մէջ նստեցանք, հանդստութիւն առինք: Գիւղացիք մեզի կերակուր, հաց բերին, կերանք:

Սարգիս հրամայեց. «Ձէնքեր հաւաքեցէք այստեղ: Ամէն մարդ իր հաղուստներ թող փոխէ, որ մարդ մեզի չի ճանչը իր: Բոլորս մեր զէնքեր հաւաքեցինք այդտեղ մեծ ծառի մը տակ:

Մեր Սարգիսին հրահանգն այսպէս էր, որ մենք այդտեղից երթանք իջմիծախին, իրբև ուխտաւոր և անտեղ ինչ հրահանգ պիտի տրուի և անտեղից ցրենք գիւղերը մինչև գարունը:

Բայց չարամիտ, նախանձոտ, դարչելի ուսւ չթուրուց մինչև այդ օրւան հասնէինք:

Ժամը շանցաւ — ուսւ կազակներ մեր շուրջ պատակցին, սկսեցին կրակ տալ մեզ վրա: Բայց շատ ուղղակի հրացաններ զրա կրակ կուտային, որ մենք անտեղից հրացան չաւնենք...

Սարգիս քնած էր: Հրացանի ձայն իմանալուն պէս, վեր կացաւ և ասաց. «Տէր՛ք, մի դիմադրէ՛ք, տեսնենք ի՞նչ կուզեն: Եւ դուք, սուսնոց զէնքի, տղի՛ք, փախէ՛ք հայ գիւղերը»:

Բայց Սարգար, Սահակ, Նաղօ, Աբրահամ, Մըկուշ, Իջալաթ, Չաբար զէնք ունէին իրենց ձեռքին: (Մնացածներէն) ոչ մէկս ունէինք: Աստուք, 7 ընկեր, սկսեցին դիմադրել կազակներին: Բայց Կազովանից այնպէս զօրք կուզայ — առանց հաշիւ:

Ես փախայ ճանի մը ընկերներով: Գնդակ այնպէս կը թափի մեր վրա — կարկուտի նման: Պեղծ Կարնեցի Ստեփան ոտքից վիրաւորուեցաւ: Պուլթեցի Մաթօն (և ե՞ս) շարակելով, բաւակախի շափ տարինք:

Տեսանք, որ Սարգիս Կուրուշնան նստեցաւ բաղչի մը պատին տակ: Մենք ըսեցինք. «Սարգիս աղա՛, քալ: Երթանք այս գիւղ. հայի գիւղ է»: Բայց պատասխանեց որ դուք փախէ՛ք ձեզի պատուեցէ՛ք, ես թող բռնւիմ:

Եթէ՛ այդ ժամանակ Սարգիս մեզ հետ փախնէր, այն ալ մեզ հետ ազատ էր: Սարգիս կուզէր իրան ալ տողոց հետ բռնեն, որ ինք հասկացնէ անուրթ և անուղբ, անխիղճ ուսուին, թէ՛ մենք ձեզ գործ չուունենք, մենք միշտ պատրաստ ենք մեր հայ եղբայրներին ճշդորին զէմ, որ այսօր կը սպանեն, կը թալանեն, կանեն ամէն տեսակ գէշութիւններ: Մենք այսօր պէտք է մեր եղբայրներին համար մեռնենք: Թէ՛ որ դուք ալ մեզ կուզէ՛ք ճշել՛ թող Աստուած ալ ձեզ ճշէ, որ դուք

ալ կուզէ՛ք արեւնարբու գարչելի Թուրքի նման մեղ կուլ տալ:

Գթառատ, քաղ և բարեխիտ Սարգիս, որ ինք փափուկ սպրած, համայսարանից նոր դուրս եկած, չէր տեսած ոչ մի նեղութիւն, բայց ինք ամէն տեսակ նեղութիւններ յանձն առած էր: Մեր հեռանային վերջ կը նայի, որ ընկերներին բնառարկեցին, կը տանեն. շուտով կերթայ ընկերներին ջով. իրան ալ կը բանտարակեն...

Այնտեղ եղած գործիքներ, զէնքեր, շորեր ամբողջ կը տանեն տողոց հետ Կազովան:

Սարգար, Չաբար, Աբրահամ, Մըկուշ, Նաղօն շատ դիմադրելէ վերջ, կը նային Նաղօն սպանուեցաւ: Սպանող կազակի կրծքին կը խրին շորս մէկէն: Աբրահամն ալ կողքից կը վիրաւորի: Չորս միասին ձիեր կը հեծնեն, իրանք ալ կը փախին: Ի՞նչ անեն. կը նային, որ սար, ձոր ամբողջ զօրք դարձաւ:

Չորս միասին կերթան զէնք Կարսի կողմ: Կարսից 3 ժամ հեռու քրիչ մը գիւղ կիջնեն Սարգար և Մըկուշ: Չաբար, Աբրահամ գիւղ չեն մտնի. գիւղի ջով կը սպասեն, (որ) Սարգար (և) Մըկուշ իրենց զերովախ տանից հաց բերին: Ետտ կը սպասեն — չկան. քիչ կերթան կը սպասեն — չկան: Ձիեր քշելով կերթան Կարսի մօտ հայի մը գիւղ: Աբրահամի վէճք կը դռնէն և անտեղ կը կենան մինչև որ Աբրահամի վէճք կը լուսանայ:

Իսկ Սարգար և աղասէր կնոջ որդի Մըկուշ, որ մայրիկն ներիած էր աղբի համար դոճակելու, այդ քրքրէն գիւղի մէջ, գիւղեր, քնած տեղ, երկուքին ալ չվա՛նով կը խեղդեն և կը հանեն գիւղից դուրս, կէս ժամ հեռու, հրացանով երկուքին ալ կը վիրաւորեն: Ատկից յայտնի կը լինի, որ քնած տեղը խեղդած են: Չարիւած զնդակներ — ինչպէս որ փայտին զորակն գնդակ:

Եւ այդ գիւղացիք Արաւարին և Մըկուշին սպաներ ենք. — եկան մեր գիւղ թալանելու, մենք դիմադրեցինք: Ետտ մարդիկ էին. աստուց որ սպանեցինք, անոնք փախան: Գիւրդեր այդպէս ալ արդարացան:

Եթէ՛ Սարգար (և) Մըկուշ փախանային (որ) աստուց այդպէս սպերախտութիւն կանէին, անպատճառ ամբողջ գիւղ սուրէ պէտք էր անցնէին: Սարգար, իր դաշտութեան ժամանակ, քանի մը անգամ այդտեղ պաշտպաններ է: Առաջին նման դիտարւով այդ գիւղ սպահով (Անհասկանալի բանք ձեռագրի մէջ: Մահ. Պմբ.) երկուքն ալ մատաղ կանեն:

Բայց քաղ Ղարաբաղի Աբրահամ Սարգարին վրէժ չթողուց: Տաս օրէն վերջ, ամէն որ այդ գիւղի քրքրերի յետ կը պտտուէ: Այդ գիւղի քրքրերից հանդիպելուն պէս, անիծատերտ Աբրահամ շուտով կը սաստկեցնէր, ականջներ կը կտրէր, կուզար Կարս, ամէն օր քրքի արեւնոտ ականջներ գինի գաւաթի մէջ թաթիկելով կը խմէր: Տասն օր տեց Աբրահամի կիչ(°) օրակա երկու-երեք քրքի ականջներ կը բերէր: Հայ գիւղացիներ նայեցին, որ կառավարութիւն շատ խտուութիւն կանէ իրենց վրա, խնդրեցին Աբրահամին, որ վերջ տայ միջոց մը:

Բայց դաւով զեղիկարացի կնոջ ներառու Մըկուշի եղբայր Մուշեղին — զէշեր ցրեկ ժան կուզայ, որ

տեղ որ տեսնի Ղուր չի խմցնէ, և այդպէս կը շարու- նակէ մինչև հիմա տարին վեց ամիս:

Մուշեղ Բանան է: Այնպէս խորամանկութեամբ կը գործէ, որ կառավարութիւնը բռնուտ տեղ չունի: Մուշեղ բանտից դուրս կենի թէ չէ՝ քրդեր կիմանան. մահաւան վախ կառնի քրդերի սրտեր:

Ամէն տարի քրդեր գատալով, իւզով, ոչխարով կերթան Սարգիսին քով խնդրելու, որ Մուշեղ վնաս չտայ: Բայց Մուշեղ իր գործ գիտէ: Քանի որ ողջ է, այդպէս կը շարունակէ:

Բայց Մըհուշի (և) Մուշեղի մեծ եղբայր Սարգիս — այն գաղտնի կը տեսնի ամէն բան: Ջուր պատի տակի կանցնէ:

Գալով մեր մասին՝ խօսենք:—

Եւ, խութեցի Սաքոն, Աւզոն, տրապիզոնցի Յո- վակիմ, բուլանիցի Ղազար, Գրիգոր, Մինաս, կարեն- ցի նալբանդ Վարդան, ազատելով՝ գիւղի մը տակ, բազաներու մէջ, խումբ-խումբ նստեցանք: Նայե- ցինք, այդտեղ ալ մեզի հանգիստ չկար. կազակներ միշտ բազլի տակից կանցնեն, բայց մեզի շնոր տեսնի: Բոլորս հաւաքեցանք, այդ բազլի մէջ փոքրիկ խրճիթ մը կար, լեցւեցինք այդտեղ սնոթի ծարաւ:

Յորենի անցած էր: Տրապիզոնցի Չոլախեան Յո- վակ դուրս ելաւ: Քիչ սպասեցինք, նայեցինք, մի գիւղացի երիտասարդի մը հետ կուգան:

Հարցրինք երիտասարդին, թէ ինչպէ՛ս եկար հոս: Պատասխանեց երիտասարդ.

— «Ես յառաւօտնէ՛ ձեզ կը սպասեմ: Խրճիթի քով նստած եմ, (որ) եթէ գործ դաւուր լինի ձեզ վրա՝ շու- տով մը իմաց տամ, որ կարողանաք փախչել: Ես ձեզի կը սպասեմ, որ մինչի մութ գայ, ձեզի տանեմ մեր տուն: Որտեղ կուգէ՞ք՝ այնտեղ զրկեմ առանց վտանգի: Հարցրինք, ի՞նչ կ'իմանաս անդին:

— «Անդին ես առաւօտուն ձեր ընկերներին քովն էի, ձեր ընկերներ, Սարգիս աղան, տարին կազդվանք»: Մենք հարցրինք. այս գիւղի անունն ինչ է:

— «Այդ գիւղի անուն Քիրս կ'ըսեն: Բայց ի տակ- նըվրայ եղնի այդպէս Քիրս. մեր գիւղի մէջ շատ մնանիչներ կան: Ես այս գիւղի տէրտէրի տղան եմ: Ձեր գնացած օր, ես ալ պէտք էր գայի ձեր հետ: Բայց հարս վախցաւ, չթողուց, ըսաւ. — որ դուն երթաս՝ մատնիչներ մեզի կը մատնեն: Հայրս ըսաւ ինձ, որ յետափոխականներ խելք չունեն: Անոնց հարկաւոր է առաջին անգամ (հերթին) — այդպիսի շան վատակ- ներ կան, վերջացնեն և նոր սկսին, որ կարողանան արձակ համարձակ պտտել, ինչպէս պէտք է անել: Հիմակ մեր գիւղեր ռուս չի կայ. (ռուսը) մեր գաղտ- նիք ինչի՞ պէտք է նախաճաշ: Ռուսը մեզի ճնշումներն օկը բանեցնէ, որ մենք չկարողանանք մեր եղբայրներին պէտք եղած ժամանակ օշնել»:

Մենք երիտասարդին ըսեցինք, որ երթայ գիւղ, հասկնայ թէ ի՞նչ կայ և մեզի ալ քիչ հաց բերի, և մենք, գիւղ չմտած, էրթանք դէպի Կարսի գիւղեր, որ մեր գիտացած տեղերն է:

Մեր ընկերներէից մէկ, որն է Կարնեցի Վարդան, մեզ ըսաւ. «Ես ալ պիտի երթամ. ինձի ծանօթներ կան

այդ գիւղի մէջ. այդ գիւղ ես նալբանդութիւն արած եմ: Կարող եմ ձեզ համար հաց ալ բերել»:

Երիտասարդ և մեր էլ նալբանդ Վարդան գնացին: Ետ սպասեցինք — չեկան: Էջ Վարդան իր ծանօթին տուն փոր կը կշտացնէ, վարը կը նստի և մեզի հեշ մտքին չի բերէ: Բայց երիտասարդ կուգէ գալ — ճար չի կրնայ գտնէ: Գիւղի մատնիչներ առնեալ-առնեալ կը նայեն, որ յետափոխականներ կան, շուտ մը բանտար- կեն և կառավարութեան իմաց տան:

Գիւղեր եղաւ: Անօթութիւնից ուժ չունինք, որ ու- ըրէ տեղ մը երթանք: Ճանապարհ ալ չենք գիտեր:

Մենք ուժ ընկերներս խորհեցինք երկուս-երկուս մտնենք Քիրս գիւղ: Եւ այդպէս արինք: Ես և Չոլախ- եան Յովակ ամենէն վերջ դնացինք: Նայեցինք, որ գիւղից ձայն չկայ: Է՛ր, րսեցինք, լաւ է, հանգստո- թիւն էստեղ կառնենք:

Գիւղի մէջ մտանք: Փողոցի մը մէջ կայնած էր մի- հայ գապթիայ: Մեզ ըսաւ. «Եղբայրք, բարի եկեալ. ալ ուրիշ չկա՞ն»: Յովակ պատասխանեց գապթիին՝ թէ ինչ կուգե՞մ՝ մենք տւինք: «Բան մըն ալ չեմ ուզի: Քա- լէք ձեզի տանեմ տաք տեղ մը»: Մենք ալ գնացինք:

Տարաւ մեզի դուռ մը բացաւ: Նայեցինք, մէկը դուրս ելաւ մեզի գաղտնի ըսաւ. — «Ձեր քով աւոր- ճանակ կան՝ տւէք ինձ, ես պահեմ, որ այս գապթիան չառնէ: Ատիկա ձեզի առաւօտ պէտք է տանէ Կաղզլան: Ձեր ընկերներ հերս նստած են — 6 մարդ: Անոնց ատրճանակներ ես առած եմ»: Մենք մեր ատրճանակ- ներ չուրինք. նստեցանք մեր ընկերներին քով:

Այդ գիւղական օղային մէջ շատ մարդիկ կային: Երկու շատ ալ յոյն: Կրտսն՝ յոյնը ուրիշ գիւղից եկած էին այդ անիծեայ գիւղ գործով: Յոյնը իրենք ասացին գապթիայ Պողոսին. «Քրուք ասոնցմէ ի՞նչ կու- գէք. չէ՞ ատոնք ալ հայ են, ատոնք ձեզի համար է կաշխատեն: Հայ տւէք ատոնց և ճամբայ ցոյց տւէք, թող երթան ձէպօ Քէյու՛ն»: Եւ գապթիայ Պողոս ըսաւ. «Մենք ատոնց պէտք է տանենք Կաղզլան, իրենց ըն- կերներու քով»:

Չապթիան, հրացան ձեռք բռնած, դուռն քով կայ- նած (էր): Անգութ գիւղացիք մէկ հաց ալ մեզ չեն բերի: Համբերութիւնիս հատաւ: Բոլորս ոտքի կայ- նեցանք. սպանինք, կամ սպանենք, կամ աղատենք: Այդտեղ մի երիտասարդ կար: Անոր ալ անուն Պողոս էր: Քաշախրտ և ազգասէր Պողոս, մեզ համոզելով, նստեցրեց:— «Մի վախնաք. ես ձեզի կազատեմ»: Գնաց իրենց տնից հաց բերաւ մեզի: Գիւղացիք ամբողջ դնացին իրենց տունը քնուր: Եուն ձէպօ քեյան ալ գնաց: Պատկրեց, որ մեզի տանի փոշու, մինչև առա- յում: Մեզի հանեցին այդտեղից, տարին փոշու, որտեղ որ չուն Պողոս կը սպասէր:

Ազգասէր Պողոս շուտ մը համոզեց շուն լիբբ. Պո- ղոսին, որ մեզ թող (տայ), երթանք: Հինգ բուբլու փարս տւինք: Խուփեցի Սաֆօյի փախախն տւինք: Նորէն խօսք տւաւ, որ մեզի (պիտի) թողնէ:

Արդէն լուսուն մօտ էր: Ազգասէր Պողոս մեզի հա- նեց գիւղից դուրս, մի տեղ նստեցրեց: Ինք դարձաւ մատնիչ Պողոսին քով: Քիչ սպասեցինք, եկաւ ուրիշ ճանապարհով մեզի իր տուն տարաւ, որ վաղացիք մէ- կը չիմանայ: Երկու օր մեզի իր տուն պահեց: Այնպէս

կերակուրներ մեզի կը կերցնէր, որ ինք ալ չէր կերած: Իր կին իրանից լաւ, իր ծերունի հայր՝ երկուքից լաւ:

Մերունին մեզ միշտ կը յուսադէր, թէ մի՛ յուսահատէ՞ թէ ազդասէր էք: — «(ե)թէ ազգին համար կաշխատէ՞, ամէն տեսակ նեղութիւններին պէտք է դիմանաք: Այստեղի մատնիչներ ձեզ նեղութիւն տւին — հոգ չէ՛. միտր սասնց ոսկորի չի լինի, որդի՛ք: Աշխատեցէք առաջին անգամ (հերթին) աշխատի շուն հայեր վերջացնել: Դուք գնացէք, ես այն ատոր՝ ճանաչներ չեմ թողնի ձէպօ քէային: Զապթիայ Պօղոսն ալ հինգ բուրլի, մէկ փափախ առած է: Զեղնից առաջ կուղարկեմ Կարս: Եւ այնպէս բան մը պէտք է անեմ անոնց գլխին, որ մուրալ անոնց ձեռք շանցնի: Ինձ աշխատէ մի նայէք»:

Երկու օր վերջը հագուստներին փոխեցինք, գիւղական հագուստով գնացինք Նախիջևան գիւղ: Երկրորդ օր անցանք Կարս: Երեք օրէն վերջ՝ ծերունի(ի) տղայ Պօղոս մեր վեց ատրճանակ, մէկ փափախ, հինգ բուրլու փարս բերաւ Կարս, մեզ յանձնեց: Երկու օր անցաւ, իմացանք, որ ձէպօ քէայի տուն, մարազ, գոմ վառած է, գապթիայ Պօղոսին իր պաշտօնից հաներ են, և ինք փախեր գնացեր է Կաղզվան: Քիչ քրտերնիս հանգստացաւ:

Մենք, փախնող ընկերներս, ամբողջս հաւաքեցանք Կարս: Ապաստեցինք, մինչև որ Սարգիս ընկերներով բերին Կարս:

Բերած օրը, ամբողջ Կարսի հայութիւնը բոլոր խանութները գոցած էին: Ամբողջ հայեր ճանապարհներ կը սպասէին: Փողոցներ լիք, տանիքների վրա լիք: Բազմութիւն կտաժարութիւն չէր թողու. բայց ո՞վ կը նայէր: Շատեր խումբ-խումբ կերթային Կաղզվանի ճանապարհով, որ(տեղից) պէտք էր բերէին Կուկունեանին իր խմբով:

Յորեկան մօտ էր: Նայեցինք, Սարգիս Կուկունեան առաջ ընկած, տղերք բոլոր շղթայակապ, ոստիկաններ շուրջ պատած — կազակներ, հետեակ զօրք: Երբ խումբ մօտեցաւ ժողովուրդին, ժողովուրդը շատ արտոււմ, տխուր էր: Բայց խումբի տղերք ուրախ էին: Կրկին ժողովուրդը խումբին կը յուսադէր: Բայց «կեցցէ՛, կեցցէ՛» օղը կը թնդացնէր:

Այդպէս կեցցէներով, բարձութիւն տղոց յետևեց (գնաց) մինչև որ բանտին մօտիկցաւ ժողովուրդը: Կազակներ ամբողջին յետ դարձրին քաղաքին մէջ:

Բաջ Կուկունեան իր խմբով մնաց (մտաւ) բանտ 1890 հոկտ. 23:

Մենք շատ մը սպասեցինք մեր ընկերների ազատութեան, իբրև անզուժ ուսուից շեղած բարեք մը: Բայց անկարելի եղաւ: Կարսի ժողովուրդն ալ հասկացաւ, որ անկարելի է սատանայից ողորմութիւն:

1890 նոյեմբեր 12-ին Կարսի Գոմիտէն մեզ որոշում տուաւ, որ մենք բոլորս ցրենք մինչև Գարնան: Ամէն մարդ իրան ապրելու միջոց գտնի, որ կուսակցութեան շինի աւելորդ ծախսեր:

Ամէն մարդ ցրեցաւ. որը Արեւսանդապով գնաց, որը Ախալցխա, որը Թիֆլիս, որը Բաթում — վերջապէս ցրեցանք:

(Վերջ)*

* ԾԱՆՈԹ. ԽՄԱԳՎՐՈՒԹԱՆ: Մշեցի Մեսրոպ վարդապետի ձեռագրին մէջ այսպէս միայն ըսած է Կուկունեանի արշաւագրին մասին: Ձեռագրի մնացած մասը կը վերաբերի Հ. Յ. Դ. գործունէութեանը Տանկանայատանի մէջ, 90-ական թւականներին: Այդ մասը լոյս կընծայենք «Իրօջակ»ի առաջիկայ թիւերում մէջ:

Ի Ն Տ Ե Ր Ն Ա Ս Ի Ո Ն Ա Լ

Ա. Ը. Բնտերնաստիոնալի Գործադիր Կոմիտէն, անցեալ տարւոյ յուլիսից ի վեր, նիստ չէր գումարել գլխաւորապէս այն պատճառով, որ անգլիական կուսակցութիւնը, խիստ ծանրաբեռնուած լինելով կառավարական գործերով և մանաւանդ Մովսիս Ջինաթափուսեանի նորհրդաժողովով, չպոտի կարողանար մասնակցել նրա աշխատանքներին: Այս պատճառով երկու անգամ իր գումարումը յետաձգելուց յետոյ՝ Գործադիր Կոմիտէն վերջապէս նիստի գումարուից Բերլինում, անցեալ Մայիսի 11-ին, և երեք օրուայ լարած աշխատանքով սպառեց իր այնքա՛ն հարուստ օրակարգը:

ՆԱԽԱՊԱՏԱՐԱՍԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՄԲԵՐ

Գործադիր Կոմիտէի գումարումից մի քանի օր առաջ, իրենց աշխատանքներն սկսեցին Բերլինում այս յանձնարարները, որոնք նշանակուած էին անցեալ տարւանից՝ Բնտերնաստիոնալի առաջ գրւած մի շարք կարեւոր խնդիրներ ուսումնասիրելու և իրենց եզրակացութիւնները Գործադիր Կոմիտէին ներկայացնելու համար:

Այսպէս՝
Մայիս 5-7-ը նիստեր ունեցաւ Արեւելեան Յանձնա-

խումբը՝ որին յանձնարարած էր ջնհել Պ. Հ. Միութեան սահմանների վրա նշարուող պատերազմի վտանգը և ընկերվարական կուսակցութիւնների գիրքը այդ վտանգի հանդէպ: Ներկայ էին՝ Ինտերնասիոնալի կողմից՝ Ալիէր, Բաուէր, զը Բրիւէր և Սաուկուպ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից՝ Արեղեան, Վրաց Սոցիալընտերաբարայի կողմից՝ Գլարայայէ և Գեգեչկոյի, Ռուսաստանի Սոցիալընտերաբարայի կողմից՝ Դան, Ռւկրայինական կուսակցութեան կողմից՝ Յետեմկո և Մագիբա, Լատվիական կուսակցութեան կողմից՝ Սիլէն:

Յանձնախումբը հանձնածորն ջնհեց այն առաջադիւնը, որ գրաւոր կերպով ներկայացրել էին յիշեալ կուսակցութիւնները, առաջադրած հարցի նպատակայարմար լուծման մասին: Այս առթիւ ընկ. Արեղեանը երկու անգամ խօսք է անուում, որի ընթացքին նա մի կողմից վեր է հանում Անդրկովկասեան ժողովուրդների անկախութեան պահանջը — իբրև միջոց թիրաքէտրոչրային պատերազմի վտանգը միանգամ ընդմիջում վերացնելու համար — իսկ միւս կողմից մասնանշում է, որ Անդրկովկասեան ժողովուրդները չեն կարող այս պահանջը իրականութիւն դարձնել, եթէ փոթանալ իրաւորութեամբ ընդհանուր ճակատ պարտելու ընդհանուր թշնամիների դէմ՝ իբր գրկելու և իբր դէմ դաւելու քաղաքականութեան հետեւն:

Յանձնախումբը լսելով թեր և գէմ կարծիքները և ընդհանուր տեսակէտները մի յայտարարի բերելով՝ միաձայնութեամբ բանձնէ մի նախադիմ ընդունեց Գործադիր Կոմիտէի հայեցողութեանը ներկայացնելու համար:

Մայիս 7-ի տեղի ունեցան Զինաթափութեան Յանձնախումբի նիստերը, նախադաշու թրայայի Ալքարայի (Հոլանդիա) և մասնակցութեամբ Քրայայայի (Գերմանիա), Բաուէրի (Աւստրիա), զը Բրիւէրի (Բելգիա), Բրնոէի (Ֆրանսա), Զիլիսի (Անգլիա), Մոնիգլիանի (Իտալիա), Անդերսընի (Դանիամարք) և Հանսոնի (Շվեդիա):

Յանձնախումբը պատրաստեց Գործադիր Կոմիտէի համար մի բանձն ընդհանուր դինաթափութեան պահանջի մասին և մշակեց մի գեկուցում Զինաթափութեան Նախապատրաստական Յանձնաժողովի մասին:

Մայիս 8-9-ին նիստեր ունեցաւ Ռուսաստանի Սոց.—Յեղափոխական կուսակցութեան ներքին վէճերը ջնհելու համար նշանակած Յանձնախումբը: Ինտերնասիոնալի կողմից ներկայ էին Ալիէր (նախագահ), Մոնիգլիանի և Սաուկուպ, Սոցիալիստ.—Յեղափոխական խմբակցութիւններից մէկի կողմից՝ Սուլիսմիլի և Միւնոր, իսկ միւս կողմից՝ Գուրիլի և Բուսամով:

Յանձնախումբին յաջողեց վիճող կողմերի միջև հաստատութիւն կայացնել այն մասին, թէ ինչպէ՞ս պէտք է կազմել Սոց.—Յեղափոխական կուսակցութեան արտասահմանեան գեկավար մարմինը և թէ ո՞վ պէտք է լինի այդ կուսակցութեան ներկայացուցիչը Ինտերնասիոնալում:

Այս համաձայնութիւնը չեղեալ պէտք է նկատել, եթէ երեք ամսայ ընթացքին չվաւերացել վիճող կողմերի իրաւասու մարմինների կողմից:

Նախապատրաստական Յանձնախումբի աշխատանքներին տեղեկանալով՝ Ինտերնասիոնալի Բիւրօն Մայիս 10-ի նիստի մէջ դասաւորեց Գործադիր Կոմիտէի օրակարգի հարցերը և վաւերացրեց Քարտուղարութեան գեկուցադիրը մասին Ինտերնասիոնալի աշխատանքների՝ սկսած 1929-ի Օգոստոսից մինչև 1930թ. Ապրիլի կէսերը:

ՔԱՐՏՈՒՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ

Իր ընդարձակ գեկուցադիր մէջ, Քարտուղարութիւնը նախ և առաջ կանգ է առնում այն աշխատանքների վրա, որ կատարել է Ինտերնասիոնալը՝ միջազգային քաղաքական ընդհանուր հարցերի լուծման մէջ, իր ազգեցութիւնը արժեցնելու համար: Այդ հարցերից կարևորներն են «Պատերազմի հաշտարարը», որ նախապէս էր Ազգերի Դաշնակցութեան կողմից 1928-ի Սեպտեմբերի և ծովային սպառազինութեան կրճատումը:

Առաջին հարցը, որ փաստօրէն այլ բան չէր նշանակում, բայց եթէ պատերազմական փաստացանցման կարգադրութեան, իր լուծումը գտաւ Լահէի երկու Պորհրաթողութիւնի մէջ, որոնցից առաջինը (1929 թիւ 6-31 օգոստոս) զբաղեց գերմանական հատուցումների խնդրով, իսկ երկրորդը՝ (1930թ. 3-20 յունւար) բուլղարական, հունարական և աստրիական հատուցումների խնդրով:

Հատուցումների մասին Ինտերնասիոնալի տեսակէտները պարզած լինելով մի շարք բանձնէրով, որոնցից վերջինը մշակած է այս խնդրի հանդէս գալու նախօրեակին, Գործ. Կոմիտէի 1929թ. Յունիսի դուսարման ժամանակ, համապատասխան երկրների կուսակցութիւններին էր նմուտ իրենց ազգեցութիւնը գործ դնել կտտավարութիւնների վրա, որպէսզի նրանք այդ տեսակէտներով շարժեն բանակցութիւնների ատեն: Սակայն, Ինտերնասիոնալը հարկադրուած է միջամտել այս գործին, շնորհիւ այն անհաշտ ընթացքի, որ Անգլիայի ընկերվարական կտտավարութիւնը, և մասնաւորապէս նրա ներկայացուցիչ Սնոուդէնը, բրունել էր Լահէի Պորհրաթողութեան:

Այս գործի մէջ Ինտերնասիոնալի համար մտահոգիչն այն չէր, որ Սնոուդէնը, առանց Գերմանիայի պտտերազմական տողները մեծացնելու մտադրութեան, ի հաշիւ Դաշնակիցների, և մասնաւորապէս, ի հաշիւ Իտալիայի, աւելի մեծ բաժին էր պահանջում քան թէ նրանք յասակցնում էն Անգլիային, այլ այն, որ Սնոուդէնի ընթացքը սպտոնուած էր պայթեցնել Լահէի Պորհրաթողութիւնը, շատաւորովի հաշտարարութիւնը անորոշ ժամանակով չստաճողով, նորանոր փորձութիւնների դուռ բանալ Եւրոպայի խաղաղութեան համար:

Ընկերվարական մամուլը ժամանակին բաւական ազմուկ հանեց Սնուդէնի դէմ: Այս առթիւ առանձին յօդուածներով դուրս եկան Վանդերվիլդ (Բելգիկ), Զիլիսի (Անգլիա) և Շիֆֆ (Գերմանիա) Ինտերնասիոնալի Տեղեկատուութիւնի մէջ, և, անուշառ, Ինտերնասիոնալի Բիւրօն էլ կը միջամտեր այս գործին (արդէն

նրա մէջ խօսուած էր արտակարգ նիստ գումարելու մասին), եթէ վերջին պահին համաձայնութիւն չկայա՞նար Սնուղէնի և իր հակառակորդներէ միջև :

Գարով ծովային սպառազինութեան կրճատման հարցին, որի լուծման համար Անդրկովսի աշխատաւորական կառավարութեան նախաձեռնութեամբ գումարուեցաւ Լոնդոնի Նաւային Ոորհրդաժողովը (1930թ. 21 Յունուարից մինչև Ապրիլ 23-ը) : Այստեղ Ինտերնատիոնալը հանդէս եկաւ առանց ո՛րէն ներքին դժուարութեան, որովհետև նրան յարած բոլոր կուսակցութիւններն էլ սողորած էին մի հիմնական մտքով — որ պէտք է յամառօրէն հետամտել ամէն կարգի սպառազինումներէ վերացմանը՝ ողջունելով այս ուղղութեամբ կատարուած ամէն մի քայլ :

Հաւատարմապէս հեռու այն ցնորարաններէ, որոնք կարծում են, թէ այսօրայ պայմաններում կարելի է մոզական դաւազանի դորութեամբ ի չիք դարձնել ամէն ղեկը ու զօրք, և թէ՛ այն ձևորովի՞ խարդախներից, որոնք խօսքով դէնդնկեցութիւն են քարոզում, իսկ դործով ամենազուէնի միլիտարիզմի ծրագրերը իրականացնում՝ Ընկերավարական Ինտերնատիոնալը քնաւ չէր սպասում, ի հարկէ, թէ Լոնդոնի Նաւային Ոորհրդաժողովը պիտի արժատական դարձան բերէր ծովային սպառազինութեան ցաւի դէմ : Շատ-շատ այլ Ոորհրդաժողով կարող էր արդէնէլ նորանոր ռազմա-նաւերի կառուցումը և փոքր ինչ կրճատել եղածների թիւը : Սակայն, երևոյթապէս փոքր, բայց իրապէս խոշոր, այս արդիւնքին էլ հասնելու համար, հարկաւոր էր լայն պրոպագանդ ժողովրդական զանգուածներէ և մասնաւորապէս աշխատաւորութեան մէջ, որ սպառազինութիւնների առաջին զօհն է հանդիսանում ամենուրեք :

Սրա համար էլ ընկերավարական թերթերը, Լոնդոնի Ոորհրդաժողովի առաջին օրերից սկսած, լայնօրէն բանում են իրենց շէքեր հակաֆիլիտարիստական դրութիւնների համար, Ընկերավարական և Արհեստակցական Ինտերնատիոնալի կենտրոնները ընդհանուր կոչ են ուղղում միջազգային աշխատաւորութեանը՝ պայքար մղելու միլիտարիզմ խրախուսող ուժերի դէմ, զանազան երկրներում միտնդներ են կազմակերպում՝ ոչ ոք տալու համար Անդրկովսի աշխատաւորական կառավարութեան նախաձեռնութեանը կայն : Եւ եթէ, չնայած այս ամենին, Լոնդոնի Ոորհրդաժողովից աւելի քիչ արդիւնք ստացուեց, քան թէ սպասուում էր, պատճառն այն էր, որ Փաշիտի ճիրաններում իսկզուան իտալական աշխատաւորութիւնը դրեթէ անմաս մնաց այս պայքարին, իսկ Փրանսական աշխատաւորութիւնը, ինքն իր մէջ պարակուած շնորհի կրճատման դաւերի, շկարագացաւ բանեցնել Տարդիոյի ինչպիսիքական կառավարութեան վրա այն ճընշումը, որն, իր պէտք էր՝ նրան պիտի ընթացքի մէջ դնելու համար :

Ինտերնատիոնալի Ձեռնաթափութեան Յանձնախումբը, որ երկու տարուց ի վեր, Բիւրոյի և Քարտուղարութեան հետ համախորհուրդ, վարում է ընկերավարութեան պայքարը սպառազինումների դէմ, այս ժամանակամիջոցում երեք անգամ նիստի է գումարել

(Բրիտանիա, Լահէ և Փարիզ) հերթական հարցերի հանդէպ դիրք ճշտելու համար :

Միջազգային քաղաքական հանգամանք ունեցող մնացած հարցերից, գեղուցազգիք յիշատակում է Փաշիտը և Փաշիտական տեղեկեցները դանադան երկրներում : Ինտերնատիոնալ ոչ միայն անդուլ պայքար է մղել Մուսոլինիի դիկտատորութեան դէմ, նրա վարենի արարքները մերկացնելով և քաղմապիսի օտանդակութիւններ հասցնելով իտալական ընկերավարականներին ու դեմոկրատներին, այլ և միջազգային ընկերավարական ցոյցեր է կազմակերպել լեհական և աւստրիական կառավարութիւններ դէմ՝ նրանց Փաշիտական տեղեկեցները զրպելու համար : Ինչպէս Գործադիր կոմիտէի նիստի ժամանակ Դիալանդը (Լեհաստան) և Բաուէրը (Աւստրիա) յայտարարեցին՝ այս ցոյցերը բաւական զսպիչ ազդեցութիւն են թողել Պիլսուզսկիի և աւստրիական կառավարութեան Փաշիտական ախորժակների վրա :

Դժբախտաբար գեկուցազգի մէջ դրեթէ ոչինչ չէ ստանձ ուրաական Փաշիզմի մասին, որ, կոռուսիտական դիմախի տակ, ամբողջ աշխարհի աչքի առջև, քարուքանդ է անում Ո. շ. Միտթեան մէջ շղթայաձև երկրները՝ տասնակ միլիոններով աշխատաւորներ սովի և թշւառութեան մատնելով : Այստեղ յիշատակուած է միայն, որ Ինտերնատիոնալի Բիւրօն, 1929-ի Նոյեմբերի նիստիժամանակ, բողոքի ձայն է բարձրացրել բոլշևիկան մարքասպանութիւնների դէմ, ապա նաև, որ Ինտերնատիոնալի Տեղեկատուի և քաղաքական բանտարիւնների վիճակով զրաւող Յանձնախմբի հրատարակած մի գրքի մէջ արձանագրել են այն տմարդի հարձանքները, որոնց ենթարկուած են ընկերավարականները Ո. շ. Միտթեան մէջ :

Ձեկուցազգի մնացած մասերը վերաբերում են ընկերավարական կուսակցութիւնների՝ դարդացմանը զանազան երկրներում, ընկերավարական կանանց շարժումը, այլ և այլ առիթներով կայացած միջազգային խորհրդաժողովների և խորհրդակցութիւնների, Գործադիր կոմիտէի մէջ կատարած փոփոխութիւններին, կուսակցական համազուգումներին և Ինտերնատիոնալի կրճատումներին :

Դժբախտաբար, տեղի սղութեան պատճառով, չենք կարող վերաբարել գեկուցազգի այս մասերը, թէև զգում ենք, որ նրանք ևս անհրաժեշտ են՝ Ինտերնատիոնալի գործունէութեան ամբողջական պատկերը տալու համար :

ԳՈՐԾԱԳԻՐ ԿՈՄԻՏԵՑԻ ՆԻՍՏԵՐԸ

Գործադիր կոմիտէի նիստերը սկսուեցին Մայիս 11-ի առաւօտեան, Գերմանական Օտցիարլեմոկրատիայի տան մէջ : Ներկայ էին քառասուն անգամ, որոնք ներկայացնում էին 22 երկրների կուսակցութիւնները, Ընկերավարական կանանց Միջազգային կոմիտէն և Ընկերավարական Երիտասարդութեան Ինտերնատիոնալը : Ներկաների մէջ էին Գործադիր կոմիտէի ակնաւոր անդամները՝ Վանդերվելդ, Վիրապ, Պե Բրիւքեր, Բոֆելդ, Օստո Բաուէր, Վէլս, Բրաք, Սալոմիլիճ, Արքամովիչ ևն :

Քարտուղարութեան գեկուցազրի վաւերացնելուց և ընթացիկ մի քանի գործեր կարգադրելուց յետոյ, Գործադիր Կոմիտէն լուսն է Արբանձիչի (Ռուս. Սոցիալիզմոնորարխա) և Սուխոմիլիի (Ռուս. Սոց.—Յեղափ. կուսակցութիւն) գեկուցումները՝ այն ահաւոր կացութեան մասին, որ ստեղծուել է Պ. Ղ. Միութեան մէջ՝ բուլղիկներէ խելագար «կլիսոգային» քաղաքականութեան հետեանքով: Սրանց յետեից նոյն խնդրի մասին արտայայտուում են մի շարք հետտորներ՝ շեշտելով այն միտքը, թէ այլ ևս յանցանք է այս կացութեան հանդէպ լուռ մնալը:

Գործադիր Կոմիտէն, որ մինչև հիմա միշտ գգուշանում էր խորհրդային իշխանութեան ներքին քայաքալանութեան մասին յտակարարն արտայայտելուց՝ ժամանակը հասած է համարում քայաքարելու Պ. Ղ. Միութեան աշխատակողութեանը, թէ ուր են տանում նրան բուլղիկեան գեկուտորութեան խելագար փորձերը: Կազմուում է մի յանձնախումբ որ Յիլիֆէլի նախագահութեամբ, որին պաշտօն է տրուում համապատասխան մի կող պատրաստել:

Այս կողը, որ թեթև սրբազրութիւններով վաւերացեց Գործադիր Կոմիտէի կողմից, հետեանքն է.

Խ. Ղ. Միութեան աշխատակողներ,

Ձեզի կը դժմենք ծանրակշիւ այս ժամուն:

Գիտենք, միշտ ձեզի ուզած են հաւատացնել թէ աշխարհի բոլոր ընկերավարական կուսակցութիւնները սոցիալ-Ֆրաչիստ են, դրամապլիսի սպասարկուներ, բանւորական դասակարգի հանդէպ դաւաճանողներ: Սակայն, հետոցհետև մեր դրոշակին տակ կուզան խումբիւ միլիոնաւոր աշխատակողներ, որոնք իրարու միացած քաղաքական և արհեստակցական պայքարի դժբեղակ դպրոցին մէջ և միշտ յաղթահարելով ամենամանր դժուարութիւններու, ստեղծած են դասակարգային հոյր կազմակերպութիւններ, — արհեստակցական, տնտեսական և քաղաքական, — որոնց շնորհիւ պիտի կրնան պայքարիլ՝ յանուն ընկերավարութեան իտեալներուն: Իրապէս կրնա՞ք հաւատալ թէ այս միլիոնաւոր պայքարող ընչազրկները չեն հասկնար իրենց իսկական շահերը, և իրենք իրենց «կը դաւաճանեն»:

Ահա յանուն այս միլիոնաւոր ընչազրկներուն է, որ մեր խօսքը կուղղենք ձեզի:

Ռուս յեղափոխութեան նախատարրն մասին խոր վախ մը կը խառնէ բայթ երկիրներու ընկերավարական աշխատակողներու միտքը: Անոնք յամ են թէ սով կայ ձեր քաղաքներուն մէջ: Անոնք գիտեն, որ ձեր աշխատանքի պայմանները յամայն աւելի աննպաստ են, քան դրամատիրական երկիրներու աշխատակողներուն պայմանները: Անոնք գիտեն թէ ձախողեցան գիւղացի դասակարգի բուն համայնացան մեթոդները: Անոնք սարասփով կիմանան թէ տակաւին կը շարունակուի, նոյնիսկ կը ծանրանայ արիւնահեղ տերորը:

Աշխատակողական Ընկերավարական Ինտերնասիոնալը կը վախնայ, որ այս ճակատագրական քաղաքականութիւնը շարունակելով՝ կրնայ սնդուող մը փորել այն երկու դասակարգներուն միջև, որոնց կրթնած է ուսս յեղափոխութիւնը, այսինքն գործատուներու և գիւղացիներու միջև: Եթէ այդպէս պատահի, եթէ

Պորհրդային Միութեան մէջ գիւղացին առելութեամբ լեցի պրոլետարիատի և յեղափոխութեան դէմ, այն առան պիտի ցցի և յայտնի վտանդը, — գիւղացիութեան յուսահատութիւնն ու գիւտնութիւնը պիտի շահագործին սպիտակ հակալեղափոխականներուն կողմէ՝ ի պէտս իրենց շահերուն, — ահաւոր վտանգը քաղաքացիական նոր կոլեներուն, որոնք կրնան ծագիլ խորհրդային Միութեան մէջ:

Հակալեղափոխականներուն յաղթանակը պիտի դառնայ զարհուրելի աղէտ մը, ոչ միայն ամբողջ Պ. Ղ. Միութեան ժողովուրդներուն համար, գրկելով գահոնք իրենց մեծ յեղափոխութեան պտուղներէն, ոչ միայն Պորհրդային Միութեան բանւոր դասակարգին համար, յումպէտս դարձնելով իր հերոսական կուրը, այլ նաև բանւորական շարժումին համար, ժողովրդաշարժութեան համար և աշխարհի խաղաղութեան համար:

Երկարամեայ քաղաքական պայքարներու փորձանութեամբ ուսովցած, Ընկերավարական Ինտերնասիոնալը կը յայտարարէ ձեզի, ո՞վ ընչազրկներ Պորհրդային Միութեան, թէ ձեզմէ կախում ունի ուսս յեղափոխութեան փրկութիւնը և որ ձեր ձեռքն է կանխել աղէտը՝ Յեղափոխութեան մեծ խնդիրները խաղաղ լուծումի բերելով:

Պորհրդային Իշխանութիւնը կը յաւակնի կառավարել յանուն բանւոր դասակարգին և դուք ունի ունիք, Պ. Ղ. Միութեան աշխատակողներ, ստիպելու զինք, որպէսզի մտնէ պահանջաւած ճամբան: Ի՞նչ ալ ըլլան ձեր կարծիքները, համայնավար ըլլաք թէ անկուսակցական, դուք պէտք է դաշնակցիք ընկերավարականներուն՝ փրկելու համար յեղափոխութիւնը:

Ամէն բանէ առաջ, պէտք է որ վերահաստատուի բանւորներու և գիւղացիներու դաշնակցութիւնը: Մենք ևս կը բաղձանք գիւղացիները առաջնորդել զէպի համարձակցութիւն իրենց հողի աշխատանքին մէջ: Բայց սակեա տեղի պիտի ունենայ կամովին: Պէտք է վերջ տա՞ր ընդ համայնացմանը, գիւղացիներու հողի յափշտակութեանը: Պէտք է վերադարձնել գիւղացուն հողը շահագործելու և իր աշխատանքի արդիւնքին տիրանալու ազատութիւնը: Այսպիսով միայն կարելի է վերականգնել Երկրագործութիւնը, սպասովիլ քաղաքներու պարենաւորումը, և գիւղացին դարձնել բանւորին բարեկամ և դաշնակց:

Պէտք է Պ. Ղ. Միութեան ժողովուրդներուն տալ ազատութիւն, որ նոյնքան անհրաժեշտ է բանւորներուն և գիւղացիներուն համար, որքան Ըլուր և ողբ:

Ազատութիւն խօսքի: Ազատութիւն կազմակերպելու: Ազատ և ցաղունի փէարկութիւն: Ո՛չ երբեք մահապատիժ, ո՛չ երբեք վանգաւածային գնդակահարութիւն: Ընդհանուր ներուժ փաղաքական բանտարկեպաններուն: Պետք է վերջ տալ այն խայտառակութեանը, որ այրիք և կիներ, որոնք առան մը առաջ արգելափակած էին ցարակամ բանտերու մէջ, որովհետև կը պայքարէի գործաւոր դասակարգի ազատագրութեան համար, այսօր կը ստատային Գեպէտուի գնդաններու, կենդանացման բանակատեղիներու և Սիպիրիայ ախորձայրներու մէջ:

Իրագործելով այս պահանջները՝ Պ. Ղ. Միութեան

ժողովուրդները պիտի քաղեն խաղաղութեամբ, և իրենց նպատակին զիտակցութեամբ, դէպի կատարեալ ժողովրդապետութիւն, որպէսզի կարենան, ազատութիւնը հիմք դարձնելով, զբարեկրթ զանգառներու ստեղծագործութեանը՝ ընկերավարութիւնը կառուցանելու համար:

Ռուսական Յեղափոխութիւնը փրկելու այս պայքարին մէջ, ամբողջ աշխարհի գործաւորներու սիրտերը պիտի միանան Ու. Հ. Միութեան աշխատաւորներու սիրտերուն: Անոնց կողմէ, Ա. Ը. Ինտերնասիոնալը միշտ պատրաստ է օգնութեան ձեռք մեկնելու Ու. Հ. Միութեան զսակարգային եղբայրներուն: Մեր բովանդակութեանը մեք պիտի փակենք միջազգային զատաւորական ընկախոնի համբան, եթէ ան փորձէ զհաւաքործել ձեր դատարութիւնները յօգուտ հակայնեղափոխութեան:

Բոլոր երկիրներու աշխատաւորներ՝, միացէ՛ք: Ու. Հ. Միութեան աշխատաւորներ՝, միացէ՛ք մեզի յանուն ռուսական յեղափոխութեան փրկութեան, յանուն ժողովրդապետութեան ձգտող պայքարին և յանուն ընկերավարութեան:

Ա. Ը. Ինտերնասիոնալի
Գործադիր կամիտ

Ռուսական գործերի կապակցութեամբ, Օտտո Բաուէրը զեկուցանում է Արևելեան Յանտարիսի աշխատանքների մասին, որոնց նիւթն էր կազմում, պաշտօնական ձևակերպութեամբ, Ու. Հ. Միութեան սահմանների վրա կարևած պատերազմի վտանգը: Թէև և, Գործադիր կոմիտէի նախանցեալ նստաշրջանից ի վեր, այս մասին բացառիկ դրութիւնները, զեկուցումներ ու հակադրուցումներ կային ստացւած, որոնք սպասեցուցիչ կերպով լուսաբանում էին հարցը, թէև Արևելեան Յանտարիսի 3-4 նիստ էր ներքել նրա շուրջը գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնները մի յայտարարութեան համար—այնուամենայնիւ Բաուէրի զեկուցումը տեղի է տալիս բուն վիճաբանութիւնների: Որովհետև, հակախորհրդային պատերազմի վտանգի անհան տակ, քննութեան էր դրւած մի այլ հարց, որ կենսապէս շահագրգռում էր մի շարք կուսակցութիւնների: Հարցն այն էր, թէ Ու. Հ. Միութեան մէջ գործող ընկերավարական կուսակցութիւնները ի՞նչ միջոցներով պէտք է հետամուտ լինեն իրենց ազգային պահանջները, և մասնաւորապէս ազգային անկախութեան պահանջը, իրականացնելու համար:

Երկու տեսակետեր բարեւում էին այստեղ իրար մէկը՝ թէ ազգային անկախութեան հասնելու համար, ներքի է ոչ միայն ներսից պայթեցնել խորհրդային իշխանութիւնը, այլ և արտաքին, ոչ-ընկերավարական ուժերի միջամտութեանը (ինտերվասիոն) զիմել, նրան կործանելու համար, և միւսը՝ թէ ազգային անկախութեան պահանջը կարող է իրականանալ, և, եթէ անհրաժեշտ է, պէտք է իրականանայ, խորհրդային իշխանութեան ինքնաբաշխարհումով կամ ժողովրդապետական կարգերի վերահաստատումով Ռուսաստանում, բայց երբեք ոչ-ընկերավարական ուժերի գործակցութեամբ:

Սակայն, վէճի կնճռոտութիւնը պայմանաւորւած է ոչ թէ տեսակետների այս տարբերութեամբ, որ յընտակօրէն երևան էլ չի գալիս զեկուցումների մէջ, այլ հետևեալ հանգամանքներով:—

Առաջին տեսակետի ներկայացուցիչները, առանց դէմ արտայայտուելու, որ Ռուսաստանում ժողովրդապետական կարգեր հաստատուեն, և առանց բացայայտօրէն կողմնակցութիւն յայտնելու ոչ-ընկերավարական ուժերի միջամտութիւններին Ու. Հ. Միութեան գործերի մէջ՝ փաստօրէն անտարբեր, և մինչև իսկ բացասական, դիրք են բռնած դէպի ժողովրդապետական Ռուսաստանը, որից ոչ մի բարեք չեն սպասում իրենց համար և, ընդհակառակը, ուղղակի կամ անուղղակի կարգեր են պահպանում ոչ-ընկերավարական արտաքին ուժերի հետ, որոնք, պատերազմի երկարներ են որոնում Ու. Հ. Միութեան դէմ:

Միւս կողմից՝ երկրորդ տեսակետը պաշտպանողները, թէև սկզբունքօրէն չեն ժխտում մանր ազգերի անկախութեան պահանջը, բայց իրապէս ոչ միայն կարևորութիւն չեն տալիս դրան, այլ և շարունակ վեր են հանում Ռուսաստանի Ֆեդերատիոնի մէջ մնալու ատաւելութիւնները: Այս վերաբերմունքը գործնականում այն արդիւնքն է տալիս, որ նրանք գրթէ միշտ չհասկանալով ձեռացնելով, որ խորհրդային լծի տակ ընկած մանր ազգութիւնները ոչ միայն ընդհանուր քաղաքացիական, այլ և մասնաւոր ազգային իրաւաբարկութիւնից են տառապում՝ իսկ աջող են նայում, երբ այդ մանր ազգութիւնները ներկայացնող կուսակցութիւնները, ամէն առթիւ, ազգային անկախութեան, կամ ինչպէս կիսակշռամբական ձևով ասում են, ազգային-անջատականութեան պահանջներ են առաջադրում:

Ուրբի և գործի այս աններդաշնակութիւնը, որ գոյութիւն ունի հակամարտ կողմերի միջև, արդիւք է հանդիսանում այն փոխադարձ վառահրութեամբ, որ անհրաժեշտ է առաջադրւած վէճը առանց կրքի լուծելու համար:

Գործադիր կոմիտէի խնդիրը պէտք է լինէր, այս տարամբժ տրամադրութիւնների միջնորդում, ցայտուն կերպով շեշտել Ինտերնասիոնալի վարքագիծը՝ հիմք ունենալով մի կողմից՝ ազգային կատարեալ ինքնորոշման սկզբունքը և միւս կողմից՝ արտաքին միջամտութիւնները Ու. Հ. Միութեան գործերում դատապարտելու պահանջը — համաձայն Համբուրգի և Մարսէյի համազուտարների որոշումներին:

Բացի սրանից, Գործադիր կոմիտէն, աչքի առջ ունենալով այն որոշումներից շեղւելու փորձերը կամ արամադրութիւնները մի քանի կուսակցութիւնների մէջ՝ պէտք է որոշ հակակշիռ հաստատէր, որպէսզի նման փորձը չկրկնուեն այլ ևս:

Եւ եթէ նկատի առնենք, որ մենք գործ ունենք ոչ թէ Երրորդ Ինտերնասիոնալի հետ, որի հանդէպ ոչ-ռուսական բոլոր համայնավար կուսակցութիւնները պարզ իրաւիպակի դեր են կատարում, այլ ընկերավարական Ինտերնասիոնալի հետ, որ աւելի բարոյական հեղինակութեամբ է պահում իր հաստատմանի ներդաշնակութիւնը, քան թէ հրամանադրելու — պէտք է լուրջ ազգարարութիւն համարենք համապատասխան

կուսակցութիւններէ համար վերոյիշեալ հակակշիռը, որքան էլ նա մեղմ լինի իր ձեռք մէջ:

Գործադիր Կոմիտէն իր ծոցի մէջ այս հարցի մասին կատարեալ ներդաշնակութիւն հաստատելուց յետոյ՝ միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ բանձեր.

Ա. Ը. Ինտերնասիոնալը, ինչպէս անցեալին մէջ, կը ճանչայ անասճման ինքնորոշման իրաւունքը ներկայիս Խ. Հ. Միութեանը կապուած բոլոր ազգերուն:

Ա. Ը. Ինտերնասիոնալը կը կարծէ թէ միայն այդ ազգերուն կիշնայ որոշել՝ արդեօք ազգային պետութեան չըջնակիին մէջ կրնան լաւագոյն ձեռով ապահովել իրենց ազգային ազատութիւնը թէ դաշնակցային հանրապետութեան մը չըջնակիին մէջ:

Սակայն, Ա. Ը. Ինտերնասիոնալը իրաւունք ունի իրեն յարած հաստատելու պահանջելու, որպէսզի անոնք, իրենց ազգային նպատակները հետապնդելով հանդերձ, շլտանդեան աշխատաւորական շարժման, ժողովրդապետութեան և խաղաղութեան ընդհանուր շահերը:

Մեկնելով այս սկզբունքներէն, Գործադիր Կոմիտէն.

1.— Կը հաստատէ ընդհանուր փափազը իր բոլոր հատածներուն — որոնք կը գործեն խորհրդային իշխանութեան սահմաններուն մէջ — միացնել ամէն ճիգ, որպէսզի մէկ կողմէն կարելի ըլլայ կատարեալ ժողովրդավար վարչաձեռի մը վերածել քաղաքական ամէն իշխանութիւն, և միւս կողմէն՝ արգիլել սպիտակ հակայեղափոխական վարչաձեռի մը իշխանութեան գլուխ գալը, ինչ որ ամենամանր վտանգը պիտի դառնար Եւրոպայի խաղաղութեան, ժողովրդապետութեան և աշխատաւորական շարժման համար:

2.— Կը հաստատէ թէ ընկերվարական կուսակցութիւնները, որոնք կը ներկայացնեն այլազան ազգութիւններ, իրագործելու համար իրենց ազգային նպատակները, չպիտի դիմեն անտեսական կազմաւորութեան, ոչ ալ քաղաքացիական կոնկրետ կամ օտար ու հակայեղափոխական ուժերու հետ դաշնակցութեան մը, այլ ընդհակառակն իրենց յոյսը պիտի դնեն ժողովրդապետական կարգին յառաջդիմութեան վրայ, զոր կը ձգտին իրագործել:

3.— Միայն ժողովրդապետական և խաղաղասիրական մթնոլորտի մը մէջ է, որ իրենց ժողովուրդները, ամենայն ճշգրտութեամբ և առանց երբեք պատերազմի կամ հակայեղափոխութեան մը վտանգ ստղծելու, պիտի կրնան ստանալ ինքնորոշման իրաւունքը, զոր Ինտերնասիոնալը իրենց համար ճանչցած է:

4.— Համաձայն Մարտչլի որոշման, Ինտերնասիոնալի բոլոր կուսակցութիւնները անյողողոզ որոշած են՝ դիմադրել պատերազմի ամէն փորձի և Խորհրդային Միութեան հակառակ ամէն միջամտութեան:

Գործադիր Կոմիտէն կը յիշեցնէ Մարտչլի որոշումը, որ կարտայայտէ Ինտերնասիոնալի ցանկութիւնը՝ պայքարելու յանուն Խ. Ս. Հ. Միութեան հետ տնտեսական և դիւանագիտական բնական յարաբերութեանց վերականգնման և պահպանման:

5.— Ընդհ. Գարտուղարութիւնը, պահանջած ատեն, իրաւունք ունի յարաբերութեան մտնել շահագրգռուած հաստատներուն հետ՝ մղելու համար դանոնք, որ ձեռք առնեն անհրաժեշտ միջոցները այս որոշման լիակատար գործադրման մասին:

(Վերջը յաջորդով)

Մ Ե Ր Զ Ո Հ Ե Ր Ը

ԱՐԱՄ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

Արամ Յակոբեանը մշտի էր: Զորու թաղի համեստ ընտանիքի մը զաւակը: Մնած է 1883 թւին:

Միացեալ Կեդրոնական Վարժարանէն դեռ նախնական կրթութիւնը շտտացած՝ սասպարէզ իջաւ գոյութեան պայքարը մղելու: Որպէս տան անդրանիկ զաւակ և երէց եղբայր՝ պարտականութիւն մը զգաց իր ձեռքի աշխատանքով թեթեւեղութեամբ ընտանիքի հոգեբը, որ ամբողջութեամբ ծանրացած էին իր հօր՝ Յակոբի ուսերուն: Մեծ սիրով մը կապուած էր տանն ու ընտանիքին:

Ինք բնաւորութեամբ որքան հեղ և համեստ էր, նոյնքան ալ վառվռուն ու ըմբոստ էր: Ատոր համար ալ, երբ զգաց հայրենիքի ու հայրութեան ցաւը՝ նսեմութիւն համարեց կապիլ տան, կնոջ ու ընտանիքին հետ: Զէ՞ որ հայրենասիրութիւն ու ազգասիրութիւն աւելի վեհ են ու ներքական, քան սեփական կեանքն ու ընտանեկան շրջանակը: Այս գիտակցութեամբ՝ գնաց մտաւ մեր հայրենիքի ազատութեան համար գործող-

ներու ընտանիքին մէջ և երգեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ մինչև մահ հաւատարիմ կը մնայ այն վեհ սկզբունքներին, որոնք հետապնդուածով հայ տանջած ժողովուրդին համար պիտի գար փրկութիւն և ազատութիւն: Այս ուխտի հանդէպ Արամ երբեք չթերացաւ:

Ու այսպէս, նա մտաւ Մուշի մէջ կազմակերպուած կուսակցական խումբերէն Վարդանանց խումբին մէջ, և, որպէս սուբհանդակ, կատարեց պատասխանատու գործեր մինչև 1903-ը:

Արամի կուսակցական գործունէութեան վրա կարևոր ազդեցութիւն ունեցաւ, այս շրջանին, հետեւեալ դէպքը:— Մշու կոմիտէի պատասխանատու ընկերներէն Մկրտիչ Յակոբեան լիար մը կապար կը յանձնէ Արամին, որ չիտապրէ Զորու թաղ: Արամ կապողը թեկն տակ, անտարբեր կողդղի դէպի որոշած տեղը: Բայց նոյն պահուն անակնկալօրէն, Զանբեգարներէն Հաճիքոյի Աւտիքարիմ կը նշմարէ Արամի կապողը, որ իրեն համար կապանելի կը թւի, ու կը սկսի հետապնդել:

Արամ, առանց բան մը զգացնել տալու, վարպետներէն զաղտնի, կը մտնէ իր խանութը, և ոչխարներու փոստերու տակ կը պահէ կապոցը: Այդ ատեն վարպետները մասնաւոր գործով մը զինք ուրիշ տեղ մը կը դրկին: Թիւրքը, որ մինչև վերջ Հետապնդած էր Արամին, լուր կուտայ ոստիկանութեան, որ անմիջապէս կը խուզարկէ խանութը և կապարն ու վարպետ-

թողուլ տուն տեղ ու անցնել յեղափոխականի աստանդական կեանքին:

Յաջորդ առաւօտ իսկ, Պօլէեան Արշակի Հետ, կուզեն անցնել Տալօնէ: Բայց, որովհետև քաղաքի բոլոր ճամբաները պաշարած էին զօրքերով և դժուար էր այդ շղթայէն դուրս անցնել: Արամ և Արշակ խաղ մը կը խաղան: Անոնք կը մտնեն զօրքերու վրաններուն և իրարու Հետ վէճի կը բռնուին, կը սկսին լաւ տիպոց մը տալ մէկ մէկու՝ իրեցն ըլլալով ճաւաղակով զինուորները, որոնք մէկուրէն կամ միւսին զարկելով, կը զարճանային: Այսպէս երբ բաւական յոգնած մէկ կողմը կը քաշուին, իրարու խէթ խէթ նայելով՝ զօրքերու մեծը երկուքն ալ թողը կը կանչէ և կը հարցնէ, թէ ինչու՞ կը կուէիք և ո՞ր կերթաք: Կը պատասխանեն, թէ այդիները: Մեծը, անդիտակ կուարարներու ինքնութեանը և խաղին, թոյլ կուտայ, որ երթան իրենց ճամբով: Պաղը յարողած էր, ու անոնք կերթան զէպի սրբազան ուխտաւայրը՝ Սասուն՝ միանալու Վահանին, Հրաչին, Մուրատին, Անդրանիկին, Սիպուհին, Գէորգին, Հաճիին և Սմբատին:

1904 թւին, Սասնոյ կուրուներուն կը մասնակցի Արամ՝ Գէորգ Չափուշի Հետ, կուելով Իշխնձորի ճակատի վրա և զիմազներով երկու հազարի չափ կանոնաւոր զօրքի և նոյնքան ալ զիրտ և թիւրք բաշխողութեան յարձակումներուն:

Երկար պայքարներէ և Հերոսական պաշտպանութիւններէ յետոյ, երբ Սասուն կը պարտուի և կուողնելը զէպի դաշտ կիջնեն, Արամ, Փոթորիկ Տէր Քերոբի և ուրիշ ընկերով մը Հետ, Մկրտում կապատանի: Գիւղի մէջ, երբ յոգնատանջ պայքարներէ յետոյ կը պատրաստին հանդիստ առնել և իրենց դատարկ ստամոքսները լեցնելու համար ճաշի սեղանի շուրջ կը բոլորին՝ յանկարծ պահապանները լուր կուտան, որ զիւրը շրջապատած է: Մուշի յայտնի Ազամաթ բէկը և թալակցի Հաճի Տէրօն իրենց հրտակախումբերով եկեր էին այդ գիւղի խումբ մը յեղափոխականները շարքելու:

Ճաշը կիսատ կը թողնուն և, իրենց հրացանները դրկած, դուրս կը նետուին ու կը զիմազրեն մինչև ուշ գիշեր: Գիշերը կը ճեղքեն թշնամու շղթան ու կապատին: Այդ զէպէն յետոյ, Արամ իր ընկերներով կապատանի Բերդակ գիւղի մօտ գտնուած Ճլազու լեռը, միանալով Անդրանիկի խմբին:

Այս խումբը, երբ Գարսիստան կանցնէր՝ ճանապարհին, նեմուրթի և Պարուտի փէշերին վրա, քրտական հովիւներէ մասնաւորով՝ կուեննայ ընդհարումներ բաւական թիւով թշնամիներու Հետ, ինչպէս նաև քանի մը կուրներ վանայ լճի վրա, սուլթանի վոհմակներուն Հետ, մինչև որ անվտան տեղ կը հասնի:

Սակայն, Պարսկաստանի իտաղիկ կենսը շատ ալ չի գրաւեր գործունեայ Արամին, և նա, քանի մը ընկերներու Հետ, կանցնի Կովկաս, որը Հայաստանի մէջ գործող յեղափոխականներու համար թէ՛ հանգստի, թէ՛ նոր եռանդ ու ոգևորութիւն ստանալու վայր էր:

Այդ ատեանս կանցնի Կովկասի մէջ ծայր կուտան Հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնց մէջ Արամը եռանդուն մասնակցութիւն կուեննայ: Ընդհարումներէն վերջ, Սմբատը, Հաճին, Արամը և ուրիշները

ները՝ որոնք Արշակ ու Ստեփան կը կոչուէին, Հետերինն առած՝ կը տանի ոստիկանատուն:

Արամ, անդիտակ եղելութեանը, կէս ժամ վերջ, կը վերադառնայ խանութ: Սակայն, այդ ատեն մուսսի Գինօի Արգար, հայրենասիրական զգացումներով տարած, կը մտնենայ Արամին ու կը թելադրէ, որ շուտով անցի հայոց թաղը և պահել սպահով տեղ մը:

Արամ պաղարհուութեամբ ու պուշուրթեամբ կանցնի Սուրբ Մարինի թաղը և խուլի Վահանենց տունը կը մտնէ: Երկու օր վերջ, կը փոխադրի Հայրապետ Դիմաքսեանի տունը և այսպէս՝ Վարդանանց խմբի ամենէն զոհարեող ու յայտնի ընկերներէն՝ խմբապետ Մճոյենց տունը:

Ոստիկանութիւնն իր լրտեսներով բոլոր կասկածելի տեղերը խուզարկէ: Բայց ոստիկանապետ Մ..... էֆէնտին կայ գրի, որ անձնիրութեամբ կը գործէր ի նպատակ Հայ Յեղափոխութեան: Եւ ո՞վ աւելի ճշմարիտ հօգի, սիրտ և զգացում ունէր, քան այդ հաւատարմի, բայց կատարելի Հայ մարդը: Անոր խորհուրդով և Գոմիտէի աջաբողու ընկերներու՝ Մկրտիչ Պօլեանի (Մճոյի), Համապասկ Տէր-Յովհաննէսեանի, Միհրան Միրճանեանի, Մկրտիչ Յակոբեանի՝ հրահանգով, Արամ, յանձնարարաբար մը ծոցը, ստիպեցաւ

կանցնին Պարսկաստան, որտեղ գործոն մասնակցութիւն կը բերեն պարսկական յեղափոխութեան: Հայ մարտիկներու ջանքերու և թափած արեան արդիւնքն է, որ պարսիկ ժողովուրդն այնքան եղբայրաբար մտերմացաւ հայութեան հետ, և, վերջին տարիներէ դժբախտութեանց ժամանակ, ամենէն անկեղծ և հիւրընկալ հարեանը եղաւ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան ժամանակ, Արամ ևս, շատերու պէս, յեցած էր հաւատքով և յոյս ունէր, որ մեր ժողովրդի տանջանքները վերջ գտած են, ու ժամանակն է խաղաղ վերաշինութեան գործին լծելու:

Անցան տարիներ և 1911 թւին Արամ ուղարկեցաւ Պարսկաստան, ուր, Սպամասի շրջանին մէջ, կը գործակցէր Սամսոնին: Այդ ժամանակները խումբեր կը պատրաստէին ղէպի թեհչրան և թաւրիզ ուղարկելու: Արամ կը փափաքէր անոնց միանալ: Սամսոն, սակայն, այդ գործունեակ երիտասարդն իր ձօտ կը պահէ իբրև թիկնապահ և ծախսարար:

Աշխատանքի և կազմակերպութեան կեդրոնն էր Ղալասար գիւղը, ուր կը հաւաքէին և կը կեդրոնանային Կովկասէն և այլ շրջաններէն եկող կամաւորները, որոնք կողջարկէին ղէպի ճակատ: Այդ աշխատանքը տեւց և մինչև 1912 թիւը, երբ, ռուս-անգլիական համաձայնութեան շնորհիւ, Հիւսիսային Պարսկաստանն ինկաւ ռուսաց հովանաւորութեան տակ և հայ յեղափոխականները վտարեցան: Ատրպատականէն: Արամն ալ վտարածներուն մէջն էր:

Ընկերներէն մի մասը կանցնի Վան, իսկ Արամը կերթայ իր սիրելի ծննդավայրը՝ Մուշ, ուր նորէն իր պէտքը կը զգացէր, և ուր նորէն լծեցաւ կազմակերպական աշխատանքի:

Այդ ժամանակները նա գործակցեցաւ Գարմէնի, Հաճիի, Մճոյի, Իսրոյի և ուրիշ ընկերներու հետ: Չէնքի փոխադրութեան դժարակն և վտանգաւոր գործին էր լծած նա: Կաշխատէր միայն զիշերները, կը հսկէր կանոնաւոր և անվտանգ փոխադրելու գործի վրա:

1915 թւի մեծ տառապանքներու շրջանը սկսաւ, և թիւրք կառավարութիւնը սկսաւ իրագործել տեղահանութեան իր հրէշլիյն ծրարները: Այդ ժամանակները օր մը Ռուբէն և Արամ Գոմս գիւղը կը գտնուէին, Կորիւնննց տունը: Յանկարծ 11 տանիկ ոստիկաններ կուգան գիւղը՝ խորանակութեամբ ձերբակալելու համար շրջանի նշանաւոր յեղափոխական պարագլուխները: Կորիւնի ջերտ ծառաներէն մին կիմանայ ոստիկաններու գաղտնի նպատակը, և լուր կուտայ իր սիրով: Մեր երեք կորիւնները — Ռուբէն, Կորիւն և Արամ — կը շրջապատեն ոստիկաններու բնակած տունը, կը գոցեն և կրակի կուտան՝ բոլոր ոստիկաններու սուկորները մոխիրներու տակ թողնելով:

Կոտորածներն ու տեղահանութիւնները սկսած էին: Կուռղ ուժերը, ժողովուրդի մէկ մասին հետ, լեռներն ապաստանած կը կուէին: Անհաւասար այդ պայքարի մէջ ընկան շատ սիրելի հերոսներ — Իսրոն, Հաճին, Մճոն և ուրիշներ: Իսկ Արամ, երկար կռիւներէ վերջ, կը հաւաքէ 100 անգլի մէջցիներ — քաղաքացի ու գիւղացի — և զանոնք առաջնորդելով կը հասցնէ Կովկաս: Կովկաս հասնելուն պէս՝ Արամ խիզոյն նետ-

ւեցաւ կամաւորական խումբերու մէջ: Մասնակցեցաւ Տիւմանի և Պիթլիւի կռիւներուն: Արտաւէսի օգնականն էր: Երբ Արտաւէս ինկաւ Պիթլիւի կռիւներուն մէջ, Արամ անոր տեղն անցաւ:

Նա նորէն եկաւ Մուշ և 6 ամսի չափ այդ շրջանները մնաց, մինչև ռուսական մեծ նահանջին, կրկին ստիպեցաւ վերագաւաճալ Կովկաս:

Պոլսեիկեան շարժումներու ժամանակ, երբ ռուսական զօրքը լքեց կովկասեան ճակատը և երբ հայութիւնը, մեն-մենակ՝ ապաւինած իր սեփական ուժերուն, դէմ դէմի կանգնեցաւ իր պատմական թշնամիին, Արամ նորէն այնտեղ էր, կուի ճակատներուն վրա, մինչև հիմ դրեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան:

Երազներու նոր շրջան կը սկսուի բոլոր յոգնատանջ յեղափոխականներու համար: Ծատեր կը մտածեն հանդիստ առնել և ընտանեկան յարկի տակ վայելել իրենց տաժանակիր աշխատանքի պտուղը՝ ազատ և անկախ Հայաստանը: Արամ ևս, իր զինակից Սմբատի խորհուրդով, կամոնանայ Ղամարլուի մէջ, պահ մը մոռնալով, որ յեղափոխականի համար հանդիստ չկայ...

Բուլսեիկեան վերջին շարժումները կը սկսին, Հայաստանի ղեկը կանցնի հայ մեծամասնականներու ձեռքը: Կը սկսի երկիրը «հակայեղափոխականներէն» մաքրելու քաղաքականութեան շրջանը: Իսկական և տասնեակ տարիներու վտանակաւոր յեղափոխականները բանտ կը նետուին:

Կը ծագի և Փետրուար 18-ի առաւօտը, երբ հայ ժողովուրդը կը շտկէ իր ծոած մէջքը և կը խորտակի կարմիր բռնակալութիւնը՝ ազատութեան նոր արշալոյս բանալով հայութեան համար:

Եւ ահա հէնց այդ օրերուն, Ղամարլուի մէջ, Արամ կացիներահար կը սպանի հայ բուլսեիկներու ձեռքով...

Այս վաթսմանի հասցուցին հայ անունը կրող մարդիկ մի աղին յեղափոխական գործիչի, որ ամբողջ քան տարի կուրծք էր տւեր ժողովուրդի զահեծներուն՝ ըլլա՛յ Մուշ-Սասուն, ըլլա՛յ Պարսկաստան, ըլլա՛յ Կովկաս:

Հայ ժողովուրդը չպէտք է մոռնայ այս տմարդի սպանութիւնը...

Իսկ Արամի ընկերները պէտք է յիշեն, որ պարտականութիւն ունին Արամի աճիւնները վտարելու Մուշ և ամփոփելու հայ յեղափոխական հերոսներու դամբարանին մէջ այն օրը, երբ Ազատութեան արեգակը նորէն բացել Հայոց Աշխարհի վրա:

Ա. Յ. և Ա. Մ.

ՈՄԻԱՊԵՏ ԽՆԿՕՆ

Խնկօն ծնւած է 1884-ին, Երևան նահանգի Բաշ-Գեառնի գիւղում, շատ համեստ ընտանիքի մը ծոցին մէջ: Նա միջնահասակ էր, հանգարտ բնավորութեամբ, միշտ ժպտը երեսին:

Դպրոց չէր տեսած: Քիչ դրել-կարդալ սովորած էր հայ-թաթարական կոիւնքի ժամանակ Ալուսիսում (Գողթան գաւառ) Գեներ Գալանթարեան անունով տիկնոջ մը: Վերջերս հազիւ կը ստորգրէր իր անուն-ազգանունը:

Պատանկութեան տարիները անց է կացրած մշակութեան մէջ: Գլխաւորապէս իր ջոկներու շնորհիւ կ'աշխատէր: Գործերը անոնց տաւարն ու ոչխարները:

Խնկոյի հայրենասիրական ոգին և պատաշունչ տենչերը շուտով երևան եկան: 18-19 տարեկան էր, երբ ներկայացաւ հայ պատասաղութեան գործին՝ մտնելով ի. Թ. Գալանթարեան շարքեր և անդամակցելով լիւնց գիւղի «Վերժ» խումբին իբրև պարզ զինուոր:

Կարճ ժամանակի մէջ Խնկոյն դարձաւ խումբի բոլոր անդամներու սիրելին՝ իր համեստ և քաղցրաբարոյ բնուորութեամբ: Զինավարժութեան և նշանաւորութեան մէջ առաջինն էր:

1904-ին մասնակցեց «Մոսուս և Զոռ» մեծ արշաւախմբին, որի մէջ շուտով աչքի ընկաւ իր քաջագործութիւններով, հակառակ իր երիտասարդ լինելուն:

Հարկ կը սեպիմ, որպէս ակնաստես, բերել հաս մը այս քաջագործութիւններէն:—

«Չնչնր» կոչուած բարձունքներու վրայ կուի էինք բռնաժ թշնամու հետ: Յուլիսեան արևը խիստ կը վառէր, իսկ մենք ջուր չունէինք: Ծարաւը սաստիկ կը նեղէր ամենքին: Մեր կեցած տեղէն ոչ այնքան հեռու, եղիզնապատ ձորակ մը կար, ուրկէ ջուր կարելի էր բերել. բայց ձորակը շատ մօտ էր թշնամուն և վտանգաւոր էր հոն երթալ:

— «Սա պիտի գնամ ջուր բերելու. ինչ կուզէ թող լինի» — բացականչեց յանկուծ Խնկոյն և, հակառակ ընկերներու պնդումներուն, որ առանկ ինկնութիւն չանէ՝ առաւ տասնեակի տղանքն ու ջրամանները և դիմեց դէպի ձորակը: Զուրը բերելու առեն թշնամին սկսեց համազարկեր տեղալ Խնկոյի վրա. բայց նա մերթ քարերու յետևը պատասպարելով և մերթ կրակ բանալով թշնամու վրա՝ ազատեցաւ վտանգէն և ջուրը մեզ հասցրեց: «Մենք անկեղծ զինուոր ենք» երգելով, որ իր սիրած երգն էր:

Այս արշաւախմբին կենդանի մնացած զինուորներէն երեք հոգի, որոնքմէ մէկը Խնկոյն էր, հետները բերին կուի դաշտէն Ծառակի հրացան: Նահատակած ընկերներու հրացաններն էին ստանք, և Ուշխարար գիւղում յանձնեցին Կ. Կոմիտէի ներկայացուցչին:

1905-ին, հայ-թրքական կռիւներուն, Խնկոյն կը գանւէր Գողթանում գործող խումբերու մէջ: Այդ ժամանակները նա, ի կատար անելով պատկան մարմիններու ահաբեկման որոշումը, սպանեց թուրքի մը, որ մեր ընկեր բժ. Լևոն Աթաբէկեանէն սպառնալիքով դրամ պահանջած էր:

Այս կռիւներուն Խնկոյն կը գործէր Դրօի և Զոփուս Արսէի խմբերում:

1906-1909 Խնկոյն զինուորական ծառայութեան մէջ կը գանւէր ռուսական զօրքի մէջ: Այս ծառայութեան նորէն հայրենի գիւղը վերադառնալով՝ Խնկոյն ամուսնացաւ և տեղափոխեց Երևան, ուր փականազործութեամբ կը պարապէր:

1914-ին Խնկոյն, զինուորակոչութեան ենթարկելով,

ուղարկեցաւ գերմանական ճակատը: Սակայն, Դրօի դիմումներու շնորհիւ, վերադարձաւ այնտեղէն և մտաւ հայ կամաւորական երկրորդ գունդը, որի մէջ մնաց մինչև պատերազմական գործողութիւններու վերջը:

Անկախութեան շրջանին ևս Խնկոյն, որպէս քաջ մարտիկ, մասնակցութիւնը բերաւ այն կռիւներուն, որոնք կը մղէին Հայաստանում՝ մեր երիտասարդ Հանրապետութիւնը ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ պաշտպանելու համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ, Խնկոյն, չկարողանալով հանդուրժել բուլշևիկեան բռնաւորներու սիրազորութիւններուն՝ փախստականի կեանք կը վարէր հայրենի լեռներու վրա: Փետրարեան ապստամբութեան օրերին նա, քանի մը զինակիցներու հետ, վար իջաւ լեռներէն՝ թև ու թիկունք հանդիսանալով բուլշևիկներու դէմ պայքարի մտած հայ ժողովուրդին: Խնկոյի մարտական ընդունակութիւնները ամենամեծ շափով երևան եկան այս կռիւներու ժամանակ: Նրա առաջնորդութեամբ էր, որ բաշխեալներու խումբերը ջարդ ու փշուր արին բուլշևիկներու զինուորական ուժերը, և անոր խիստ գործու մասնակցութեամբ էր, որ Փրկութեան Կոմիտէն, Դամարլուի տակ, մօտ երկու ամիս, փակած պահեց բուլշևիկեան զօրամասերը և ազատեց Երևանը կարմիր զապաններու խժժութիւնէն:

Երբ ապստամբութիւնը ռուսական ուլիներու ուժով ընկճեց, Խնկոյն նախ, իր զինակիցներու հետ միասին, քաչեց Լեռնահայաստան և ապա անցաւ Պարսկաստան՝ բաժանելով բուլշևիկեան սարսափներէն խուճապահար ժողովուրդի տարազրութեան տանջանքները:

Տարազրութեան մէջ ալ վերջ գտաւ անոր կեանքը, զոհ դառնալով աւտոմօբիլային շարադէտ արկածի մը: Կենդանութեան օրով Խնկոյի շրթունքներէն չէր բաժանւեր «Մենք անկեղծ զինուոր ենք» երգը, որ ամենալուսնադար կռիւներու ժամանակ ալ նա շարունակ կերպէր: Իսկ մահուն ժամին նա մի կողմալի մըմունջ ունէր իր շրթունքներուն.

«Ախտս, որ Փետային այսպէս է վերջացնում իր կեանքը և ոչ թէ պատերազմի դաշտում կուրծք տալով թշնամուն»...

Գ.

ԲԱՆԱՆՅԻ ԵՐՐՈՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՄՈՒՆԻ, ՄՈՒԲԷԼ, ԳՐԻԳՈՐ

Գանձակ գաւառի Բանանց զիւղի պարծանքն էին սրանք, իբրև անբաժան ընկերներ և շրջիթշներ: Երեքն էլ կայսաւ, կենսուրախ երիտասարդներ, երեքն էլ զեռ մանուկ հասակից սիրահար գէնքի, որի գործածութեան մէջ կատարելագործել էին չորս տարի զինուորութիւն անելով ռուսական բանակի մէջ:

Իբրև յեղափոխականներ՝ առաջին անգամ նրանք աչքի ընկան հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, Զրաբերդի (Գիւլիստան) շրջանում, իրենց

փորձառու և յանդուգն կոիւնքերով: Իսկ ընդհարումներէրց յետոյ՝ իրենց տերորիստական գործողութիւններով:

Այս երբորդութեան մէջ ամենից աչքի ընկնող դէմքը Մուխիին էր, որ վայելում էր սրտոտ կուռղի համբաւ:

1907թ. յունւարի 23-ին, յայտնի Լօւսաձէի տերորի ժամանակ կրծքից մահացու վէճք ստանալով, նա հարգիւ իրեն կարողանում է նետել հայոց եկեղեցու բակը, որտեղ մեր մի ուսանող ընկերոջ գրկում փչում է իր շունչը:

Մի խումբ ընկերներ Մուխիի դիակը տնից-տուն տեղափոխելով՝ խոտով լիբը սալի մէջ փոխադրում են հայոց վերին գերեզմանատան մօտ, դէպքի վայրից շատ հեռու մի հայի տուն, որտեղից նոյն գիշերը դիակը գաղտնի փոխադրւեց գերեզմանատուն և հողին յանձնուց:

Ոստիկանութիւնը շատ փնտրեց ընկ. Մուխիի դիակը, բայց չգտաւ, որովհետև անգամ նրա խղճը ջրովից զաղտնի պահւեց, երկար ժամանակ, իր սիրելի եղբոր գերեզմանի տեղը:

Երբորդութեան միւս անգամ էր Մուքէլը, որ զոհ զնաց Գանձակի զաւառապետ Աւալիանիի զաւաղրութեամբ:

1909-ի նոյեմբերին, Մուքէլը, իր համագիւղացիներէրց մէկի ուղեկցութեամբ, Բանանց դիւղը գնալիս՝ գերմանական շէֆնէնզորքի գիւղում նկատուում է Թոփալ-Հասանլուեցի Թուրք աւագանիների կողմից, որոնք յանձնարարւած էին յիշեալ զաւառապետից՝ վերջ տալու այս ահաբեկչի կեանքին, որ պատուհաս էր զարձն ցարական դահիճների համար:

Թուրքերը դարձն են մտնում ճանապարհի վրա ընկած այգիներից մէկում, որի առջևից պիտի անցնէր Մուքէլը իրենց դիւղը գնալու համար և, նորան տեսնելուն պէս, համազարկ տալիս: Մուքէլը սպանուում է տեղն ու տեղը, իսկ նրա ուղեկիցը հրաշքով ազատուում է:

Մուքէլի իղձն էր, սպանելու պարագային, թաղւել իր ընկերոջ, Մուխիի կողքին: Նրա այս իղձը կատարեցին Գանձակի ընկերները, թէև դա կարող էր մատնել Մուխիի գերեզմանի տեղը, որ զեռ գաղտնի էր պահուած:

Այս արժանի արժանի է յիշատակութեան Վասպուրականի վերջին նահանջի ժամանակ, Բաղդադի ճանապարհին զոհ զնացած մեր ընկերուհի Մանեա Ենդիբարեանը, որ յուզիչ դամբանականով զբնատեց ողբացեալ Մուքէլի գործունէութիւնը՝ արցունքներ խլելով յուղարկաւորը բազմութեան աչքերից:

Երբորդ ընկերը — զհուշի Գրեգորը — որ Կորին վարդապետի դէմ մատուցութիւն արած Արշակ Վարդապետեանին ահաբեկելիս ուղեց վիթուորուել էր, երկար ժամանակ փախտական վիճակ ունէր:

Կամուրջական շարժման ժամանակ նա մտնում է Համապատկի գունդը, և, կոիւնքի սկզբին, մի գիշեր սպանուում է, 18 ընկերների հետ միասին, Թուրքերի ձեռքով, որոնք յաջողել էին մերոնց անսկնկալի բերել:

Գործախտարար, անհնարին եղաւ Գրիգորի վերջին իղձը կատարել, որի մասին նա այնքա՞ն խնդրում էր ընկերներին: Նրա իղձն էր, որ ինքը թաղւի իր նահատակւած ընկերների կողքին, սակայն, այնպէս, որ Մուխիի գերեզմանը լինի մէջ տեղը, մի կողմը լինի Մուքէլի գերեզմանը, իսկ միւս կողմը՝ իրենը:

Որովհետև, միասին եղած ժամանակ միշտ այս ձևով են քնելիս եղել:

Բ.

ՊԱՐՍԿԱՍԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐՈՒՈՒՆԵԱՆ. — Ծնւած Սալմաստում՝ 1875 թւին: Դեռ ևս պատանի հասակից տողորւած աղբային-յեղափոխական գաղափարներով՝ նետուում է պաշտարի դասը: Մասնակցում է Պանասորի Արշաւանքին, որից յետոյ շարունակուում է ամենագործօն մասնակցութիւնը բերել Սալմաստի կազմակերպական-մարտական աշխատանքներին: Մինչև վերջ մտնում է հաստարիմ ու ամենաջերմ հաւատացողը Մեծ Ուխտին, և մեծ տոկոսութեամբ դիմագրաւում է տարագրութեան ծանր պայմաններին:

Սոյն թւի մայիսին զոհ զնաց Համադանում պատատահած ինքնաշարժի մէկ արկածի:

ՎԱՀԱՆ ՍԱՐՈՒՈՒՆԵԱՆ. — Սարգսի եղբոր որդին: Սովորել է Թաւրիզի Կենսաբանական դպրոցում, որն աւարտում է 1927-ին: Անդամ էր Հ. Յ. Դ. Աշակերտական Միութեան: Գորոցն աւարտելուց յետոյ, անցնում է իր հայրենի Սալմաստը ուսուցչի պաշտօնով՝ միաժամանակ ներկրելով կուսակցական-հասարակական աշխատանքների:

Բնաւորութեան յատկանիշներն էին՝ վերին աստիճանի համահասութիւն և ջանասիրութիւն:

Զոհ զնաց Սալմաստի, այս տարւայ, մայիսեան երկրաշարժին՝ հաղւել 22 զարուհներ տեսած:

ԲԱԳՐԱՏ ԱՌՈՒՑԵԱՆԵԱՆ. — Ատրպատականի Ղարաբաղ շրջանից էր՝ ծնւած 1897-ին: Սովորել է Թիֆլիսի Առևտրական դպրոցում: Պատանի հասակից մտնում է Հ. Յ. Դաշակցութեան շարքերը, որի հանդէպ մէկ առանձին պաշտամունք ունէր: Յեղափոխութեան առաջին օրերին այխտանում է Թիֆլիսի աշակերտական կազմակերպութեան մէջ, ապա՝ մի խումբ աշակերտների հետ, անցնում ճակատ:

Պատերազմից յետոյ գնում է Թււրան, ապա փոխադրուում՝ Սուլթանաբադ: 1928-ի սկզբին գալիս է Փարիզ, ուր իր թոյլ ստուղութիւնը չի դիմանում մեծ քաղաքի հանար ու շարքաչ պայմաններին: 1929-ին՝ Թոքիստը շալակն առած, նորից վերադառնում է Պարսկաստան, ուր և կնքում է իր մահկանացուն սոյն թւի մայիսին, Քիրմանշահում:

Միբւած իր ընկերներից ու խոր ատելութեան արժանացած հակառակորդների կողմից, Բաղբատը դիտեր իր պաշտած գաղափարին զոհարելի առաւելագոյնը:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ՍԻՐԻՐՑ

1

... 12 Մայիսի 1930 թիւ

Պիտի ասեմ, որ այստեղի ժողովուրդը ուղղակի դժոխային կացութեան մէջ է: Մթնքնները Հետզհետէ պակասում են, իսկ եղածներն էլ տալիս են միայն նրանց, որոնցից փոխարէնը կարող են ստանալ Հում նիւթեր, ինչպէս, օրինակ՝ մորթի, բուրդ, ձուկ, միս և այլն:

Ըստ ինքեան Հասկանալի է, որ առևտուրը կեղրոնացած է միայն դործակցական խանութներում, որոնց անդամադրելը Հասարակ մահկանացուների Համար — էլ չենք խօսում քաղաքական աքտորականների մասին — աւելի՛ դժար է, քան երկրի արքայութեան Հասնելը: Հասարակ մահկանացուները իրենց գնումները պէտք է կատարեն. մասնաւոր խանութներից, որտեղ գրեթէ ապրանք չկայ, իսկ եղածն էլ ծախուում են եռապատիկ թանկ գնով:

Արծաթեայ դրամը աննկատելիօրէն Հանուում է շրկանտութիւնից: Կառավարութիւնը, առանց յայտարարութեան, լուռ ու մունջ, Հաւաքում է արծաթ դրամները: Հրապարակում մնում է միայն թղթադրամը, որի Հանդէպ ոչ մի վստահութիւն չկայ ժողովրդի մէջ:

Ժողովրդի Հետ ապրանքների փոխանակութիւն կատարելու գործը, որ ծրագրել էր կառավարութիւնը, թերևս յաջողութիւն ունենար, եթէ որոշ արժէքի Հում նիւթերի դէմ տային նոյն արժէքով ապրանք — չիթ, օճառ, լուցիկ են: Բայց, քանի որ կառավարութեան նպատակն ապրանքային փոխանակութիւն կատարելը չէ, այլ ժողովուրդը կողոպտելը՝ նա ստացած Հում նիւթի փոխարէն միայն 10-15 տոկոսի ապրանք է տալիս, իսկ մնացածի դէմ թղթադրամ, որի արժէքը որ ըստ օրէ՛ ընկնում է:

Սրա Հետ միասին՝ կառավարութիւնը ժողովրդին այնպիսի պայմանների մէջ է դրել, որ երևակայել չէք կարող:—

Գիւղացուն Հարկադրում են այնքան ձուկ որսալ, որ մարդկային ուժից վեր է: Իւրաքանչիւր Հուսի վրա Հակողութիւն է Հաստատուած, որպէսզի Հակիթն անպատճառ կառավարութեանը տրւի: Էլ չեմ խօսում աւելի խոշոր անասունների մասին, որոնց մորթիքը կամ ծախելը բացարձակապէս արգելւած է: Գիւղում մի գիւղացի իր երկու անասունը մորթել է: Նրան դատապարտեցին Հինգ տարեայ տաժանակիր աշխատանքի, ստունն ու տեղը ամբողջովին բռնազբաւեցին, կնոջն ու երեխաներին տնից դուրս արին և դուռը կնքեցին:

Ամէն մթերք և կենսամթերք կառավարութեան ձեռքը կենտրոնացնելու Համար, սկզբում արդիւնցին խանութներին ապրանք ծախել: Սկսեցին առնել անմիջապէս ժողովրդից: Այդ և արգելեց, որպէսզի ժողովուրդը իր մօտի ապրանքները միայն կառավարու-

թեանը ծախի: Երբ այս միջոցը ևս չօգնեց՝ դիմեցին խուզարկութիւնների և ահաբեկելով ժողովրդին՝ խլեցին տներում եղած միւսը, ձուկը, բուրդը, մորթեղենը, կաթը ևն: Այլա՛մ իրերը նախ տարւում են կօսակառարները և ապա այնտեղից սահանգներով փոխադրում Տոմսի:

Բռնազբաւումն ժամանակ տարբերութիւն են դնում չունեւոր և ունեւոր գիւղացիների միջև: Առաջինների մօտ թողնում են որոշ քանակութեամբ պաշար, որ մի կերպով կարող է նրանց Հասցնել մինչև դարուն, իսկ վերջինների մօտ գրեթէ ոչինչ չեն թողնում:

Սակայն, ունեւոր սանրով, է՛նչ պէտք է Հասկանալ: Այս մասին գաղափար տալու Համար, բերեմ ձեզ մի օրինակ: գիւղում, իբրև ունեւորի, մի քանի օր առաջ բռնազբաւման ենթարկեցին Նիկոլա Կուզմին անուանով մէկին: Նրա ամբողջ տնտեսութիւնը — բացի մի ձիուց և մի քիչ ալիւրից, որ թողել էին էրեն, որպէսզի իր կնոջ և երեխաների Հետ գնայ, ուր ուզում է — աճուրդի դրին և ստացեց ընդամենը... 1000 ռուբլի, այն էլ սովետական թղթադրամով... . . .

Ռուսաստանի գանազան մասերից արտաբաւած այսօրինակ «արտուսանք» այժմ գաղթականի վիճակում թափառում են Սիբիրի մի անկիւնից միւսը:

Գաղթականութիւն մենք էլ ենք սեսել և գիտենք, թէ դա է՛նչ է նշանակում: Բայց սրանց «Հայը» մերիններից վատ է: Կառավարութիւնը թոյլ չէ տալիս սրանց Հաստատուել գիւղերում: Կարգադրւած է բնիկների՝ դրանց ոչինչ չծախել: Երբ գիւղացիներից մէկը այս առթիւ աւարկում է գիւղաբնակիչի նախազահին, թէ չէ՞՝ ու նրանք էլ մարդ են և ուտել են ուզում՝ ստանում է Հետեւեալ պատասխանը. «Իրանք կառավարութեան թշնամիներն են: Պէտք է Հասկանալ, որ չի կարելի օգնել կառավարութեան թշնամիներին: Իսկ ում սիրտը Հատ է ցլաւում դրանց Համար, թող նախ նկատի եննենայ Տուրխանակ աքտորները Հետանկարը և այնուհետև օգնէ, եթէ ցանկանում է»:

Ահա այս վիճակին են մասնաւած այդ թշուա մարդիկ, որ, Հիւժւած ու մաշած, թափառում են գիւղից գիւղ ողորմութիւն Հաւաքելու Համար:

Վերջերս կարգադրութիւն եղաւ, որ սրանք վերագաւանան իրենց տեղերը: Բայց, ինչպէս պատմում են, շէրերն են Հակամետ վերադառնալու. որովհետև, ստում են սրանք, իրենց գիւղերում անիւսապիւնիօրէն սովամահ պէտք է լինեն, մինչդեռ այստեղ գոնէ մուրացկանութեամբ կարողանում են իրենց թշուա դոնուութիւնը քարշ տալ:

Ուրեմն այնպիսի երեսին վայրեր կան, որոնց Համեմատութեամբ այս դժոխքին, որ Սիբիր է կոչւում, պէտք է փառք է: Եւ, բախտի չար հեղանքով, դրանք Հէնց այն վայրերն են, ուր, ինչպէս բուշլիկեան թերթերն են Հաւատացնում, «սոցիալիզմի կառուցումը» սրբաշու. արագութեամբ իր վերջակէտին է մօտենում... . . .

Ո՛վ սուրբ յիմարութիւն... ՄենԱԿ

II

. 20 Մայիս .

1929 թ.ի Մայիսին Հայաստանում ձերբակալւած և տեղս բերւած բանտարկեալներէ թիւն է ուրաւու և չորս: Մրանք ձերբակալւած են որպէս երիտասարդ դաշնակցականներ: Գիտեմ, որ այս մարդկանց աջտորելուց յետոյ՝ նորից ձերբակալութիւններ են եղև. բայց թէ սրանցից քանիսն են աքտորել Սիբիր և ո՛ւր են գտնուում — առայժմ չգիտեմ:

Ինչպէս տեսնում էք, մեր թիւը, այս հիւրընկալ երկրում, հետզհետէ մեծանում է: Երևի բուլկեիկները որոշել են իրականացնել Հայաստանի ժողովուրդը Սիբիր դաղթեցնելու ձրագրերը, որ Գոլիցինը չկարողա-

ցաւ ժամանակին իրագործել... Ինչո՞ւ է չէ, քանի որ ներկայիս ամէն լրբութիւն կարող է լուս ու մուծել կատարել այս շնաշխարհիկ երկրում, իսկ դրսից նա- յողներն էլ վարժւած են տեսածը չտեսնելու դնել...

Ինձ յաջողեց մինչ օրս մեր կողմերը բերւած հայ աքտորականներից 44 հոգու ցանկը կազմել: Մնացած 40 հոգու անունները դեռ չգիտեմ: Կաշիատեմ իմա- նալ և հազորդել ձեզ, և, ձեր միջոցով, ազգականնե- րին, որոնք յաճախ անտեղեկ են մնում իրենց աքտո- րականների ո՛ւր լինելու մասին: Յետագայ ցանկիս մէջ հաւանօրէն 40 մարդու անուն չլինի, այլ աւելի՛ շատ, որովհետև շարունակ աքտորականների նորանոր խմբեր են բերում և ցրում Սիբիրի բանտերում և աջ- տորվայերում: 0.

ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱՏՈՒՄ

Վերջին քղթաբերով մեզ հաղորդում են .—

«Յունիս 2-10 տեղի ունէին կատաղի կոխներ: Տա- րիկներն անցել էին ընդհանուր յարձակադականի, — ինչպէս Բայագետի՝ նոյնպէս և Իգդիրի կողմից:

Տանիկների բնդամօթներն անընդհատ ուրակո- ծում էին քրոքերի դիրքերը: Վեց սաւառակներ ում- քեր էին տեղում գիւղերում մնացած ժողովուրի վրայ:

Վերջին երկու օրը քրոքերը հակայարձակման դի- մելով, կատաղի կոխներից յետոյ՝ յետ են շարտել քիւրքերին:

Այս կոխների համար քիւրքերին սաւառակներ և գէնքեր էին հայթայթել բուլշեիկները:

Տանիկները Բայագետի և միւս շրջաններում մնա- ցած քիւրքերի դէմ սկսել են յիստ հայածանք: Մամա- ւանդ, որ Օսման Ազան իր մի քանի աշխրէթներով ապաստանել է Արարատ:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՐՉԱՅԵԱՆ

Վերջին փոստով երկրից հազորդում են Արտաշէս Միրզայեանի մահւան գոթը:

«Դրօշակ»-ի յաջորդ համարում կը տրւի մեր այդ վաստակաւոր, անձնւէր ու ջինջ զաղափարական ըն- կերող կենսագրութիւնը և նկարը:

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԻՎԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

« Դրօշակ » - ի տարեկան բաժնեդէինն է՝

Ֆրանսայի, Յունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, Եւրոպական այլ երկրների և Միւրիայի համար 25 ֆրանկ:

Անգլիայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Մի- ջագետի, Հնդկաստանի, ամբողջ Պարսկաս- տանի և մնացած բոլոր երկրների համար՝ Ե Ր Կ Ո Ւ Գ Ո Ւ Կ Ր Կ :

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նախանցը եւ իր պատճառները (Խմբագրա- կան)	153
Հերթական խնդիրները (Ա . Ջամալեան)	156
Ապրիլեան Եղեռնը բնական ակնոցով (Կ . Սասունի)	159

Խ . Հայաստանի տնտեսութիւնը (Ա . Արժուուէր)	164
Կուկուեանի արշաւանքի մասին	168
Ինտերմասիոնալ	173
Մեր գոհերը	178
Թղթակցութիւններ	183

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի

Թիւն արժէ 2 ֆր . 50 սանտ .

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի հասցէն՝

M^{no} S. AGOPIAN .

5, rue des Gobelins, 5. Paris (13^e)